

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՆԷՏԻՄ

ՆԱԽԿԻՆ ՔԱՐՑՈՐԴԱՐ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՅԻ
Ե Ի

ՑՆՕՐԷՆ ՀԱԼԷՊԻ ԲԱՐՑՐԱԳՈՑՆ ՎԱՐԺԱՔԱՆԻՆ

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ ≡

ԻՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Քուրբերէնի բնագրէն բարգմանեց

ԱՐՇԱԿ Ս. ՇԱԼՃԵԱՆ

ԳԱՀԻՐԷ

Տպարան «Յուսաբեր»

1925

Թարգմանութեան եւ նրասարակութեան
ծախֆին օժանդակած են
Տեառք Ս . Դերձակեան եւ Գ . Զօպանեան

ԹԱՐԳՄԱՆԻՋԻՆ ԿՈՂՄԷՆ

Համիտեան Եախճիրները, իրենց տարողութեամբ, կը գերազանցեն բոլոր այն սխրագործութիւնները, որ երբեիցէ արձանագրուած ըլլան հին ու նոր պատմութիւններու մէջ:

Գուցէ ոչ մէկ բռնաւոր՝ Ներոնէն Շահ Աբաս, Կեսէրէն Տուղրիլ, Պիսիտորատէն Նարոլէոն տյնքան արիւնոտ հանդիսանայ, որքան Սուլթան Համիտ, որ իր անօրինակօրէն ճղճիմ մարմինին մէջ կը միացնէր անգթութիւնը և վարագութիւնը իրենց ամէն խայտաբղէտութիւններով:

Ժօզէֆ տը Մէսթր, մին տասնըութերորդ օարու ֆրանսական գրականութեան աչքառու ղէմքերէն՝ հաւանաբար խոր սխալի մէջ կ'իյնայ, երբ կը կարծի թէ՝ իշխանները չար չեն կամենար. թէ՝ ասոր ներհակ ամէն երևոյթ, հարկ է վերագրել սաղրանքներուն՝ ազգեցութեան բարձունքները հասած հասարակ ոճրագործներու, որոնք իշխաններուն գործել կուտան եղեռնը:

Կը սխալի, որովհետեւ փաստը թոյց կուտայ անհերքելի կերպով որ, սովորական ինչպէս նաև անսովոր մահկանացուներու կեանքին մէջ՝ տկներեւ գեր կը կատարեն հակումները, խառնուածքը, ժառանգականութիւնը, մանաւանդ կաշին ու դիրքը փրկելու մըղձաւանջը, որոնց մասին դեռ ևս շատ քակիքներ ունի բնազանցութիւնը:

Ճակատագրականութիւն . . . — ա՛յս քարոզիչ պի-
տի ըլլայինք, եթէ ըսէինք որ մարդիկ կա՛մ հրէշ կը
ծնին կա՛մ հրեշտակ . — ո՛վ պիտի կրնար պնդել այդ
պարագային որ բացառութիւն պիտի կազմէին Սուլ-
թան Համիտ, որպէս և բուն իսկ իր խմորը ունեցող
թագաւոր տապալեանք՝ որոնց կը վերագրուի բարու-
թեան մեծաշնորհը: Փորձառութիւնը, ընդհակառակը,
ցոյց կուտայ որ, Համիտները առաւելապէս ընդունակ
եղած են սաորին արարքներու և թէ իրենց առանձ-
նաշնորհեալ դիրքին հետեանքով է որ պատեհութիւնը
չի ներկայանար մեզ, առաւելները կանուխ տեսնալ
գիշերն չգիթայի զարնուած, քալելն իրենց՝ փողոցնե-
րու մէջն՝ քաջ ի վեր ստիկաներու որոնք բոլորի
արդարութեան յազթանակը կը հաշակեն պահականոց
առաջնորդելով կիսամերկ շահառակները գիշերուած .
այնքան չա՛տ ամեն երկրի մէջ, այնքան չա՛տ ասեմ
մը և այսօր ալ երբեմնի Ղազիներու մայրաքաղաքին՝
Գուլիսի մէջ:

Կապրինք գերազանցապէս տնհատապաշտ քարու
մը մէջ, ուր անձնիւր ոք կը ձգտի ազգեցութեան,
զօրութեան և իշխանութեան, ատոնցմով ապահովե-
լու համար իրաւունքներ, որ անձնական ակնոցով՝
ձեռք կրնան ձգուիլ ուրիշներու հաշուոյն ի գործ դըր-
ուած յայտնի կտմ անյայտ անիրաւութիւններով, ին-
ծի համար՝ բացարձակ անհատական ազգեցութեան,
զօրութեան, իշխանութեան ըմբռնումները . — չարա-
գործ երրորդութիւն — հոմանիշ են գազանութեան և
սասկական աղբիւրները ընկերային դժբախտութիւննե-
րուն. վասնզի չա՛տ քիչեր են որ կրցած են հասկնալ
Ա գործադրել բիւրեղացեալ արդարութիւնը տնհատ
աշխարհի անձուկ սահմանին մէջ. Բացարձակ իշխա-
նութիւնը, անձեանմիսելի վերին իրաւունքները՝ հիգ-

բաներ եւեթ պարզեւած են մարդկութեան, գիշատիչ բորենիներ, որ կատաղութեան մօլուցքէն մզուած արտասուքի, ցաւերու անծայրածիր հովիտի մըն են փոխակերպած այս տայնքան հրաշալի երկրագունդը՝ ութ տնասելի առատութեամբ կը յորգին, եզանակէ եզտնակ մայր բնութեան բարիքները, ողողելով մեզի ձրի շնորհներով, որոնց փոխարէն սակայն, անժառանգները կը ծծեն մահացու թայները թշուառութեան, հալածանքի, զրկանքի և ստրկութեան.

Նուիրապետական կարգերը, որոնց մէջ է որ արգի բնկերութիւնը գտած է իր ներգաշնակութիւնը, յաճախ անբարոյացուցած են սերունդները՝ երբ իրենց քարձրութեան վրայ եզած չեն նախարարէն սկսած հասարակ ոստիկանը, երբ անոնք գէշ մեկնած են իրենց պաշտօնին նշանակութիւնը, Էսս է որ Օթման ու Օթխան ձեռք ձեռքի տուած կը զարնեն անցագրում, գիտակցաբար քաշելով ոճիրէ ոճիր, եզեռնէ եզեռն. պատմութեան ցատաւտանին, գաւազիր եզեռնագործներու ծիրանիով կը ներկայանան Գանձի Սուլթան Օրլէյմանը, Ա. Բ. Սուլթան Մահմուտները, Ա. Սուլթան Համիտը, անիկա որ առաջին անգամ խոնարհիլը տեսաւ օսթանեան մահիկին, Բայց երբ կուգանք զուգակշիռն ընելու Սուլթան Համիտ Բ.ի պարագային՝ հոն կանգ կ'առնեն Լէնկ. Թիմուրեան և Գուսմուէլեան զարհուրանքները. անոնք, այս վերջինները օրքան կը նսեմանան Սուլթան Մէհմետի հարազատին առջև, երբ սա իր երեսունըրէինգամեայ գահակալութեան ընթացքին, մանաւանդ 1890-էն ապրին, կ'ուզէ իր ուշն ու զուրուշը դէպի արդէն նահապետի հայցեղև և կը սարքէ արիւնի հակայական ու անդնդախոր լիները ուր պիտի թաւալէին միլիոնաւոր հայորդիներ, բաց ու վրէժխնդիր նայուածքով, երկինք ցած

իրենց սպառնական բռունցքները :

Գազանր ուրախութեամբ կը դիտէ և անսպառ ու ճիւղաղային հրճուանքով ականատես կ'ըլլայ անոնց թալթլումին, տեսնելով որ ճապաղիքներու բազնիքներուն մէջ կ'անէանաւն սերունդներ ամբողջ. գոհունակութիւն կը զգայ սպաննած ըլլալուն համար հայ ժողովրդի ազատութեան տենչն ու ըմբռնումը: Ծիշգէ. երեսունընիւնգ տարիներու ընթացքին, միշտ կը խորանայ իր կազմած արիւնի ծովը, պատրաստ ընկլուզելու մասնաւորաբար մեր տարաբախտ ազգակիցները, անոնց առնթներ վերապահելով խորշեր, ուր անժամանակ մահուան տաղնապը պիտի ճաշակէին իրենց կտրգին յօյներ, պուլկարներ, սերպեր, արաբներ և թուրքեր: Եւ ինչո՞ւ այս անթիւ ու անհամար զոհերը, ինչո՞ւ այս մարդկային գիակոյտերը, ինչո՞ւ գանկերէ կազմուած աշտարակները, — գլխաւորաբար ամրացնելու գահը, որուն վրայ, Երլտըղի բորենին կը յաւակնի ունենալ անվիճելի իրաւունքներ. բազմած Պէշիկթաշի գեղազուարճ բլրակներու գագաթին, մի՛շտ կը դիտէ, մի՛շտ որսիր կ'որոնէ, մի՛շտ կը դաւէ, մի՛շտ կը հաւաքէ, կը վճռէ և կը մահացնէ իր խաւարչտին որջին մէջէն:

Պալատը անյատակ ու անեզր դատարան մըն է. հոն կը խոյանան գիշեր ցորեկ ամրափակ կառքեր. ժողովք կը կրեն օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուած, արդարութեան և ազատութեան գոյզն հասկացողութիւնն ունեցող յետին խլեակները, որոնք հազիւ ներս մտած Երլտըղի գառագեղէն կը զգան փշելն իրենց երեսին՝ Համիտի խորշակ շունչին, շունչ որ կը չորցնէ զանոնք մահուան պատիժով և նոյնհետայն:

Մահուան պատիժ՝ լռեցնելու համար համարձակ

յեզուները, մահուան պատիժ տեղնուտեղը խեղդելու համար նուազագոյն ճիշն ազատութեան, մահուան պատիժ խորտակելու համար հոգիի և սրտի ամէն անկախ թռիչք, մահուան պատիժ մէկ խօսքով, շատ աւելի վաղաժամ սպաննելու համար Թուրքիան, սըփ-ռելով անոր գօսացած մարմինն վրայ կոտորածի համապարփակ աւերը:

Կայսերական ծոյլ զբօսանաւերը, որ կը խարսխեն Պէշիկթաշի և Տօլմա-Պահչէի բացերը, ոչ նուազ լըծուած են գիշերային ոճրապարտ արարքներու. կ'իջնայ արեւը, կը հնչէ ատոր յայտարար փողը, քանի մը տասնեակ ծովային զինուորներ երեսներն դէպի երլ-տըզ՝ կ'ուղղեն հո'ն իրենց սէլամները, խաւարը իր կապարէ թեւերը տակաւ կը տարածէ Սթամպուլի վըրայ. մութ պատմուճան կը հագնին Մարմարան, Սեւ Մուխ ու Վոսփորը. օգաւոր կը մըմնջեն Գըզ Գուլէի յորձանուտները: Կէս գիշեր է վերջապէս. եռօւղեւը կը օկսի զբօսանաւերուն մէջ, երբ ամէն երթեւեկ և շարժում դադրած են ծովուն վրայ. նաւերը կը ֆշան, աւ հուսկ ապա՝ ընդհանուր ազջամուղջի և անշարժութեան մէջ ճամբայ կ'ելլեն անոնք անորոշ ուղղութիւններով. կը տանին իրենց իրանին վրայ գաատ-պարտեալներ, որոնք ոչ ևս պիտի բանան իրենց աչքերը օրուան լոյսին, որոնք պահ մը ետքը պիտի դաւարուին ծովամոյն փակեղէն պարկերու մէջ, Սե կամ Մարմարա ծովերու խորութիւններուն մէջ խեղդամահ սատկելու դատապնտիքը իրենց ճակտին...

Հրէշ, երիցս հրէշ... Ո՛ր զարհուրելի թաթառը թքաւ քեզ. ո՛ր արիւնոտ կողը աճեցուց սաղմդ. ո՛ր քանասար դեւը շունչ դրաւ թռքերուդ մէջ:

Պոլսէն մինչև Պաթաքները, մինչև Մօնթէնէկթօի կիրճերը, հեռաւոր անկիւնները Արաբիոյ, Ափրիկեան

Տրիպուլիս, Արշիպեղագոսի կղզիները, մինչ Մարտիրոս Պրեմէն, իբր լիտան անխօս ու սակայն կենդանի վկաներն Սուլթան Համիտի անլուր բարբարոսութիւններուն. իսկ 1890-էն ասդին ատոնց շարքին աւելի քան երբեք բուռն փաստերով կը խօսին հայկական գաւառները, Պերլինի Վեհաժողովին ուշադրութեան արժանացած վեց վիլայէթները՝ Վանն ու Պիթլիսը, Տիգրանակերտն ու Խարբերդը, Սեբաստիանն ու Կարին, յորս բարենորոգումները կը գործադրուին թրքական եւթազանով, զանգուածային կոտորածներով, առեւանջումներով և յաւիտենական աւարառութիւններով:

Տողրու. Եօլի բարձրերէն բաց և ծածկագիր հրահանգներ կը թելադրեն բնաջնջել հայութիւնը, թաղելու համար Հայկական Հարցը և Հայկական Ազատ Պետութիւն մը ստեղծելու ցնորքը: Այդ արիւնարբու հրահանգներուն հետեանքով 1875—1909 ուղղակի եւ անուղղակի քանի մը միլիոն կը զոհուի հայութենէն, եւ սակայն չի յազենար Երլտըզի գայլը, անիկա որ թողայ տիոց բարձերու վրայ կը փորձէր իր սուրը, Վայեր ջարդած ըլլալու տոնքիշոտութեամբ. այսու կը ջանար սրբել իր ճակտի վրայէն մայրենի արատը, զոր թ գէպս և յանդէպս կը քսէին իրեն՝ նոյնիսկ իր հաբազատ եղբայրները, մանաւանդ Ջրաղանի պապատին ապուշ բանտարկեալը՝ Սուլթան Մուրատ, որու խնդրանքով է որ յայտնի բանաստեղծ Զիա փաշան գրեց 1872 թուականին Փինթի Համիտը, նմանողաբար Մօլթէի Ազադին:

Փինթի Համիտ... այո՛, Բայց և ճիւղ... աւելի քան այո՛, Մարդ ապուշ կը կրթի երբ կը տեսնէ մէկը հասած արքայական բարձրութեան, ուրկից—յղփացած անոր ընձեռած առաւելութիւններով,—աղբուած պիտի ըլլար իրեն շնորհքի գանձեր տեղալ իր բո-

լորտիքը . հակառակ ատոր աւ լեզի և թունաւոր լսր-
ձուէք կը սրսկէ աջ ու ձախ . մէկ ձեռքով կը շարժէ
սալրասուր դաշոյնը . իսկ միւսով կը յօրինէ սպանդի
Դանայեան Կարաօը անյատակ , զոր իր բազմամիլիոն
զօհերը բնաւ չի պիտի կրնային լեցնել : Ու մենք կը
մղուինք անգամ մըն ալ մտածելու , մարդ կայ որ հը-
րէչ կը ծնի , մարդ կայ որ հրեշտակ . . .

Սուլթան Համիտի գերը չի վերջանար իրմով , ա-
նիկա հոգ կը տանի որ յաւերժանայ իր սկսած անօ-
րինակ մահացումի ձեռնարկը . ու այս անգոհն ք որ
իրեն սարքել կուտայ դպրոց մը որուն մէջ պատրաս-
տուեցան և հասան հարիւր հազարներով արժանաւոր
սաները իրեն . Եթէ Օսմանէն Ֆաթիհ , Ֆաթիհէն Ապ-
տիւլ Ազիզ անպակաս են եղեր պալատական ոճիւրները
և անհաշուելի էնթրիկները սուլթաններու կենցաղին
մէջ , Ապտիւլ Համիտ այսուհանգերձ կը ներկայանայ
գերազանց առաւելութեամբ հասարակաց գաղափարա-
նին , կազմակերպելով պետութեան հիմերը քանգոզ
այն քաղաքականութիւնը , որով ոտքի կը հանէ իր
ցեղին է՛ն արիւնառւշտ զաւակները . կը լծէ զանոնք
գործի , գլուխ հանելով իր հպատակասպան ծրագիրը ,
որուն իմաստն ու արժէքը ինք միայն կ'ուզէր գիտ-
նալ : Իրմէ առաջ ծանօթ կամ անծանօթ խորհրդա-
կաններով կ'առաջնորդուէին սուլթանները . անոնք
յաճախ , իրենց գահոյքի վրայէն , կը գործադրէին
թելադրանքները զիրենք չըջապատող գռեհիկ հացկա-
տակներուն : Համիտ կ'երեւայ մական ի ձեռին , և ա-
հա՛ մէկկտգմ կը նետուին մակարայծները ամենքն ալ
և անարգ քուրջի կտորներու նման կ'արձակէ անց-
եալէն մնացած կարե որ և անարժէք հրիտակները . ու
սասը վրայ է որ բոլոր Միտհատ , Ջիա փաշաները եւ
Քեմալ պէյերը , բոլոր Օսեանները կ'աքսորուին , կը

մահացուին, կը հեռացուին, գործի կրկէսէն. գէջ բանտերու խոնաւութեան մէջ կը քաւեն անոնք իրենց սահմանադրական որոճումներն ու ազատական ձգտումները, կամաւոր տարագրութեան մէջ ողբալու համար Թուրքիոյ անխուսափելի անկումը:

Ապտիւլ Համիտ կը դառնայ տէրն ու տիրակառնը կացութեան: Այլ ապահովաբար գիտէ թէ քանի պարկալիւր մտաւ Երլտըզ-Գաւառի է՛ն խուլ անկիւնն անգամ առաքուած ուսուցիչն կ'ենթարկուի իր վաւերացումին: Ասով է որ ինքը կ'ըլլայ վարիչն այն զրգրոցին զոր պիտի գարձնէր գալիք ոճիրներու, մարդասպաններու և իր գործակիցներուն մարդարանը:

Ատեն մը, երբ նոր գրաւ անկիւնաքարերը իր եղեռնագործութեան վարժոցին, իրեն թեւ-թիկունք էին Գատրի պէյերը, Ահմէտ, Նաղմ, Պահրի, Հասան փաշաները, երբ անդին կը զգեստաւորէին իր գեհն-դպրոցին մէջ էնվէրները, Ճավիտները, Թալէաթները, Լամէթները և Մուսթաֆա Քէմալները, Մանաւանդ այս ետքիները, ամօթով չէ որ պիտի թողուին իրենց թանկագին ուսուցիչը, ինչպէս Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ.-ը որ չիկնեցուց երկաթէ նախարարապետը, Հէրսէրթ Պիզմարքը, զոր ե օր մը լաթի կտորի մը պէս անկիւն մը նետեց. այնպէս ալ Սուլթան Համիտ պիտի արձակուէր Իզմիրի մէկ խողշը, ուր պիտի մահաւոր երգելով:

«Պիր վագբ իտի պէն գուլ դեմ իտիմ»:

Մինչ միւս կողմէն պատմութիւնը, այդ անհամբեր բայց պաղարիւն արձանագիրը, պիտի խարանէ անոր ճակտին ամենասեւ վճիռն իրեն, արիւնոտ դահիճի վճիռը որ պիտի շարունակէ նոյնը մնալ դարեր ետքն ալ, արժանանալով սերունդներու անէծքին, որո՞ք թուք ու մուր պիտի քսեն յիշատակին մարդու

մը անխղճահար բառին ամենալայն խմաստով, որ գազան ծնաւ, այնպէս ալ ապրեցաւ և մեռաւ:

Բարօրագիտութեան ընթացքներու մէջ մենք կը հանգիպինք յաճախ, արժէքներու գնահատումի գըլուխներուն մէջ արթուն վարկածի մը, ուր մարդը կը դատուի իր գործերէն. անկասկած չի պիտի կրնայինք վատ կամ լաւ կարծիք մը յայտնել անձի մը մասին: որուն կապուած են ձեռքերն ու ոտքերը. ուրեմն, որպէսզի կապեալը արժեցնէ ինքզինքը, առպարէզ տուէ՛ք և ան ցոյց պիտի տայ ձեզ թէ քանի՛ բնիոն կարելի է նշանակել իրեն՝ իբր գին: Սուլթան Համիտի գահընկեցութենէն վերջը հրապարակը մնաց սնպատասխանատու մարդոց՝ մասնաւորաբար իթթիհատականներու ձեռքը. ազատական, բռնաւոր, պատեհապաշտ, ասոնք նախանձը պիտի շարժէին իրենց վարպետին, Սուլթան Համիտի. ատեն մը կար որ վարժապետին գայլ էր դրած անոնց բերնին և բազուկներուն. ատեն մըն ալ, նորածագ Սահմանադրութիւնն որ շղթայ էր զարկած անոնց ապերաստութիւններուն. ասպարէզ հարկ էր որպէսզի իրենց իսկական գոյներով հրապարակ իջնային էնվէրն ու Թալէաթը. առիթը ներկայացաւ համաշխարհային պատերազմով. օգտուելով անոր յայտարարութենէն, համաթուրանական գաղափարի այդ նոր ծաւալիչները, սկսան նոյնքան գիւտային ոճիրներ նիւթել որքան Ապտիւլ Համիտը: Ի՛նչ կ'արժէր Ատանայի ջարդը: Ի՛նչ փոյթ թէ Պապիկեաններ կանգնէին դէմերնին. ամէն պարագայի մէջ, Արևելեան Նահանգներու մէջ հայ ցեղէն մէկ երկու միլիոնի գոյութիւնը լուրջ վտանգ մըն էր Թուրքիոյ համար. հաւասարութեան, եղբայրութեան

գաղափարներէն գերիվերոյ էր թրջութեան ուղղափառ շահը։ Վիլհէլմի կուշտին, լծուելով պառնազմի, ազատ՝ մեծ պետութիւններու անմիջական միջամտութենէն, պէտք էր արմատէն ջնջել Փոքր Ասիայ Հայութիւնը, մէկ անգամ ընդմիշտ կարգադրել հայկական Հարցը դարերու մղձաւանջը նոյնիսկ եթէ հայերը շատ հաւատարիմ և շատ անկեղծ կեցուածք ունենային։

Հապա ո՛ւր մնացին հաւատարմները հաւասար իրաւունքներու, խոստումները ազատութեան, աւաջները որոտակոծ ողբերու. ո՛ւր արցունքները որ թափուեցան եկեղեցիներու բեմերէն, գերեզմաններու վըրայ, ազատութեան բլուրներու սարերէն. ո՛ւր մնացին Միութեան Դաշին հանդիսաւոր ուխտերը, որոնք կապուեցան ամենուրեք Պոլիս և գաւառները, արտասահմանի մէն մի անկիւնը, որանդ տարազիր հայեր ու թուրքեր կային. ո՛ւր մնացին կուրծքերնին ծեծող այն օսմանցիները երէկուան որոնք արտօսքը աչքերնուն յորազեղ համբոյրներու և գիրկընդխառնումներու մէջ՝ ճեղքայր եմք մենք որ մարկաւ էինք զառուածն կ'երգէին. ինչ՞ու Յուդաները, ժամանակաւոր գինարբուքէ մը ետք, այգքան շուտ խզեցին իրենց կըռած կապերը.—որպէսզի իրենց հարազատ արժէքով զուրս գային իթթիհատական ձագերը որոնց մէջ ալ համարձակ կը խօսէին հակուժը, խառնուածքը, ժառանգականութիւնը, կային ու գիրքը փրկելու անգոյշ...

Գանի մը ազգային երգեր, քուռ մը ազատաշունչ ճառեր՝ գիտակից ու չրջահայեաց զարթումի նշաններ պատրուակ պիտի ստեղծէին որ օսմանեան սահմանադրութեան ուխտագրութ ռահվիրաները գառնային դէպի գաւառականութիւն, որուն այնքան լաւ ուսած էին

գասերը աքսորական տաքային գարոցին մէջ։ Վերա-
կտնգնուած Միացեալ Շնկերութիւնները, Դպրոցասէ-
րը, Ազգային Ժողովը, Ղալաթիոյ Օճախը, գաւառ-
ներու կրթական շարժումը, Գոլիսի և Կուսակալու-
թիւններու լրագրական և գրական եռուգեալ պիտի
մեկնուէին իբր յայտարարները քաղաքական նուա-
նումներու, այն թուրքերու կողմէն որ շատ լաւ կը
հանչնային մեզի և մեր տնկեղծութեան ճշմարիտ սա-
մանները, երբ մենք զիջեր էինք նստիլ Սապահե-
տիւններու և Անմէտ Ռիզաներու հետ, չուրջ միևնոյն
սեղանին, փրկելու համար Թուրքիան բնաջնջումի.
խոստանալով բերել մեր բոլորանուէր աշտեցութիւ-
նը, մեր միջոցները, գրամը, հագին և կեանքը։

Ապացոյց... — Բայց կոյ տրգեօք թուրք մը,
որ կարենայ երկմտիլ մեր ուղղամտութեան վրայ. ո՞ր
առեւն նենգամտօրէն ներկայացանք մենք։ Ազգին
թաւնդ յեղափոխական կուսակցութիւններէն սկսելով
է՛ն պահպանողականները հաւատարմութեան երդում
ըրին, շատ բան զեղչեցին իրենց ծրագիրներէն. գրա-
նուեցան որ շատ աւելի առաջ ալ գացին. անձեռն-
մխելի հաշակեցին սուլթանի անձը, բայց առնեց ան-
բաւական պիտի ըլլային գոհացնելու համար նոր ու
իթթիհատական Թուրքիան. պէտք էր հանգիստ քուս
քնանալ պատերազմէն ետք. պէտք էր մէջտեղէն վեր-
ցնել ներքին թշնամի չկատուած հայութիւնը. յետեւ
էին այն՝ ինչ որ ըրեր էին Թուրքաստանէն մեկնած ա-
ռաջին հորդանները իրենց. ընելու էին այն, ինչ որ
կ'ընեն մինչ օրս ալ մահմետական ժողովուրդները
իրենց արշաւանքներու միջոցին... գըքալ (կոտորած)։

Գըքալ... Ահա թէ ինչ կ'օտնան էնվէր ու Թալէաթ
գիկտատարները օսմանեան պետութեան, որոնք սար-
սափահար պատերազմի արագ վերջաւորութեան հե-

ռապատկերէն , կը փութան իսկոյն կազմակերպել մահացու հարուածը՝ մասնաւորաբար հայ ժողովուրդին և ընդհանրապէս բոլոր թուրքիաբնակ հասարակութիւններու գլխուն : Կը գիմեն հուրի ու սուրի քաղաքականութեան , երկնելու համար միատարր , միացեղ թուրքիան՝ ու հակառաջ համաձայնական պետութիւններու պայման դրած պատասխանատուութեան , կը ստորագրուին հայկական նոր ձևի կոտորածները և տեղահանութիւնները . Պոլիսէն , Բիւթանիսյէն , Կարինէն , Տիգրանակերտէն , Խարբերդէն վերջապէս ամէն այն տեղերէն ուր հայութեան բեկոր մը կայ , ծալր կուտան : տարագրութիւնները , ձև մը բնաջնջումի որուն գաղափարը չունեցաւ Լպտիւլ Համիտ . ճամբայ կ'իյնան միլիոնաւոր հայերու կարաւանները . լեռ ու ձոր հայ էր կտրած և ուղիներու եզերքը , գետերու մօտ , լեռներու անցքերուն վրան , անտառներու խորերը կը սկսին մարդազոհները . ամենաստուար մեծամասնութեամբ , իւրաքանչիւր հարազատ թուրք կը փոխուի դահիճի մը . կը կուրացնեն աչքեր , կը պատռեն սիրտեր , գետամոյն կը խեղդեն իրարու ագուցուած բազմութիւնները , գրեթէ անխտիր կը բռնաբարուին քալելու վիճակին մէջ գտնուող մանուկները . Սեբաստիան կը դառնայ անսպառ խառոյկը անհամար զուարակներու . տուայտանքի , անլուր խաչիւղթեան գողգոթային վրայ իրենց յետին շունչը կը փչեն անվերջ ու անվերջ շարաններ . անտէր հօտերու պէս , մանաւանդ հայ ցեղն է , որ կը քշուի Գըզըլ-Լըմաքէն , Միջագետքէն , Կիլիկիոյ տափաստաններէն մինչև Տէր Զօր , Եփրատի վերին ափերէն մինչև Գաւլըք վերջին հանգրուանը մեր ազգային գոթախտութիւններուն . . .

Գաւլըք և Տէր Զօր . . . Մարդկային հնարագի-

տութիւնը և գրիչը երբեք պիտի չկրնան նկարագրել այդ երկու պատուհասները, անտարբեր ու անկարեկիր ականատեսները հայ մարտիրոսագրութեան, մին առջինը, մուտքի գուռը սպանդանոցին ու մակաղատեղիին շուրջ երկու հարիւր հազար հայ տարագրեալներու, ուր կը խաղան ամէն սեռէ և ամէն հասակէ մեր ցեղակիցները. երկրորդը՝ բուն խոյ սպանդանոցը՝ Տէր Զօրը, որուն ամենակուլ երախը կուլ կուտայ անյագօրէն, այդ երկու հարիւր հազարի բազմութիւնը կենդանի և կիսամեռ. գեռ մինչև օրս ալ կարելի է անխտիր հանդիպիլ այդ սպանդանոցին շրջակայքը, ոսկորներուն՝ նահատակուած բիւրաւորներու, անմուրազ մահացած հայորդիներու որոնց վրայ չերգեցին քահանան ու դպիրը. որոնց վրայ պուտմը ջուր և ալի մը հողնետող չի գտնուեցաւ, որոնք մերկ ու բոպիկ դիակնացան ու կմախքացան, իբր յաւիտենական նախատինք արձակուած մարդկութեան երեսին...

Առիթն ունեցէ՛ք խօսեցնելու քչիկ մը խիզճ ունեցող Հալէպցի, Տէր Զօրցի, Բէսէլայնցի կամ Շէտա-տացի մը, յուզման և սարսափի ցնցումներ պիտի ունենայ ան. իր աչքերուն առջին գործադրուած սպանդաներու վերյիշումն ոտքի պիտի կանգնէ բոլոր ջիղերը. խօսեցուցէ՛ք և ահա ձեր գագաթներուն վրայ ձեր մազերը պիտի ցցուին ոգնիի փուշերուն պէս. ան դըժուարութիւն պիտի կրէ, կենդանի խօսքով նկարագրելու այն արհաւիրալից տեսարանները որոնց արձանացած վկան եղաւ ինք, ուր ամէն բան էին էնվէրի և Թալէաթի հրամանները. խօսեցուցէ՛ք վկան և ապահովաբար ան պիտի մաքառի սուրենրներու հետ, պիտի աշխատի հեռացնել իրերայաջորդ պատկերներ մօտիկ անցեալին, պատկերներ խողխողուած մարդերու,

աղջիկներու, կիներու, աղոց և յուսահատ պայքար-
ներն, ազերսուած շնորհներն, որոնցմով այս եղկելի-
ներն համբուրեցին վերջին անգամ մըն ալ, ի դին
կեանքի, փէշերն իրենց գահրճներուն և մերժուեցան։
Պատմական Սոգոմ Գոմորի ծախն ու կրակը ոչինչ
կ'արժէր Տէր Զորի բացերուն քով, հուր զոր վառեցին
իթթիհատականները, յանուն վրէժխնդրութեան պայ-
մանի մը, որուն հաշիւն պիտի պահանջէր լետա-
գային գալիք հայ սերունդը Էնվէրներէն ու Թալէաթ-
ներէն։

Յարիները կ'անցնին, տասնամեակները կը յա-
ջորդեն իրարու, բայց ո՛չ մենք և ոչ ալ թուրքերը
կրնանք մտնել յիշատակը այն արիւնի խրախմանքնե-
քուն զորո սարքեցին իթթիհատականները, խրախ-
մանքներ, որոնք ծրագրուեցան նոյն այդ կազմակեր-
պութեան օհախներուն մէջ և գործադրուեցան սխտե-
մատիկ կերպով հայրենիքին ծառայած ըլլալու վատ-
չուէր համոզումով։

Ինչո՞ւ, երբ զինադադարի փողերը հնչեցին, Էն-
վէրները և Թալէաթները ծակամուտ եղան. ինչո՞ւ ա-
զատանեցան Թուրքեստանի, Թիֆլիսի և Պերլինի
թագստոցները, համարձակութիւն չունեցան կոկոզա-
վիջ մօն գալու Սթամպուլի փողոցներուն մէջ, պաշտ-
պանելու համար իրենց արկածախնդրական թէզերը.
թէզեր, — ըսենք արդարութիւն ըրած ըլլալու համար,
— որոնց գէժ ի գուր ծառացած էին մինչև իսկ պա-
տերազմի շրջանին, մտաւորական թուրքեր, զինուո-
րակական թուրքեր, հասարակ քաղաքացիներ եւ կի-
ներ։

Ուզեկարոյտ անհետանալ ուզեցին հայութեան
ջարդարարները, որովհետեւ կատարելապէս գիտէին
թէ Հայ Նեմեսիսը չի պիտի ուշանար համարն ուզե-

յու իրենց դորժած աններելի աւերին . գիտէին թէ պիտի չողային իրենց գլխուն Թէհլէրեաններու վրէժ-
խնդրական դաշոյնները, որոնց հարուածներուն ներ-
քե պիտի կքէին Թալէաթներն ու Ճիվանչիրները . . .

Ու անոնք ինկան և դեռ ևս պիտի իյնան Յու-
դայի պէս, Ռասփութինի պէս, Սուլթան Համիտի՝ ի-
րենց մեծ վարպետին պէս :

Հիմա ալ հանգիստեցներն ենք նոր և աւելի մեծ
երևոյթներու, Քեմալական Շարժումին, իսկական
թուրք հանրապետութեան նոր ջղաձղութիւններուն,
երբ Գարապէթիրներ և Համէթներ կը ներկայանան
հասարակաց գատաստանին, որպէս թէ նորագոյն ծը-
րագիրներով, թխուած էնկիւրիի անբարոյ պարիսպ-
ներուն մէջ, որոճացուելու համար ժընեվ, Փարիզ ու
Լոնտոն : Ու ցոփութեան երկնած խրախճանքներու
կողն ի վեր—խրախճանքներ զորս հազար տեսակ գալ-
թակղութիւններով կ'երփնեն Միլլի ժողովի երեսփո-
խաները, ցորեկ և գիշեր—միշտ ալ նոր տեսակէտներ
նկան երկրին մէջ, դեռ եւս գոյութիւն ունեցող ոչ-
մահմետական ուսյա բեկորներու նկատմամբ : Այդ տե-
սակէտները ձուլումի տեսակէտներ չեն միայն :

Ճիշտ ասոր համար է, որ համոզումով կրնանք ըսել
թէ՝ լուրջ վտանգի ներքե կը գտնուին այժմու բե-
կորները երբեմնի մեծ զանգուածներուն, որոնք չկան
հիմա :

Մենք չառ լաւ կը ճանչնանք Թուրքիան և՛ մա-
նուաւոր մեծամասնութիւնը այն թուրքերուն, որոնք
արտաքին ձևերով և ձեքձեքումներով բարի մարդու
տպաւորութիւն ձգել գիտին, բայց նուազագոյն ա-
ռիթը տուէ՛ք, ասպարէզ բացէ՛ք ու այդ բարի մարդիկը
նիմառ պիտի պոռան, հաւար պիտի կանչեն ու նոր ա-
շիւներ պիտի թափեն, հայու արիւնք, յոյն արիւնք :

ոչ-մահմետականի արիւն: Մենք տեսեր ենք վեհանձն
յայտարարուած բացարձակ միապետական Թուրքիան .
տեսանք երկիցս սահմանադրական Թուրքիան , կը
տեսնենք հիմա հանրապետական Թուրքիան , ժամա-
նակները ու անձերը փոխուեցան , սակայն խորքը՝ չը
փոխուեցան հոգեբանութիւնն ու վայրենի բնազդնե-
րը : Տարբերութիւն կայ պիտի ըսէին խանդավառ մը-
տածողներ . և մարդիկ որ նոյնիսկ կշռել գիտեն ու
չափել , չէ՞ արդի Թուրքիան առջի Թուրքիան չէ պի-
տի ըսէին : Բայց մենք ձեռքը տուինք այժմու ղեկա-
վարներուն հալուժաշ երկիր մը , գրեթէ անմարդաբը-
նակ . ու ի հեճուկս ասոր , քեմալական Թուրքիան ան-
վթար դուրս եկաւ հարազատ յաջորդ նախկին ըէժիմնե-
րուն : Քեմալական Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞ , որ
ինքնակամ աքսորի մղեց Պոլիսի քանի մը հարիւր
հազար բնակիչները . այն Թուրքիան չէ՞ որ հազիւ հազ
ժամանակ տուաւ Կիլիկիոյ քրիստոնեաներուն ա-
պաստանիլ մօտաւոր սահմաններուն մէջ . Քեմալա-
կան Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞ որ Իզմիրի ծովա-
փէն Արշիպեղագոսի ծանծաղուտները թափեց շուրջ
մէկ միլիոն և աւելի ժողովուրդ :

Ոճի՛ր , սոսկ սե՛ր . ահա՛ թէ ի՞նչ կը բնորոշուի
Թուրքիա ըսելով . անհատի և հրապարակագրի մեր
համեմատ հանգամանքով մենք որ հնարաւորութիւն ենք
ունեցած գէպքերն ուսումնասիրելու , պատմութիւննե-
րը սերտելու , այն վերջնական համոզումին ենք յաւն-
դած թէ՛ Թուրք պետականութեան գոյութիւնը ժա-
մանակագրական ահաւոր սխալ մըն է . ըլլայ Փոքր-
Ասիան , ըլլան իր եւրոպական կտորաբրդուն հողամտ-
սերը , այն աստե՛ն միայն կը խաղաղին , երբ աշխարհի
երեսէն խլուի նեոուլի թրքական անարգ եաթաղանը ,
բան մը , որ անպատճառ տեղի պիտի ունենայ , որ-

քան ալ այդ բանը արժէ նոր կեանքեր եւ նոր արհեստներ :

Ասիկա կարծիքը չէ եւեթ հայ կամ եւրոպացի ողջամիտ խորհողներու . քիչ չեն նոյնիսկ օսմանցի ծագում ունեցող անհատներ որ մեզի չափ համոզուած են թէ՛ բեռ մըն է օսմանեան պետութիւն ըսուածը . անոնք ալ կը պնդեն թէ՛ բաւական չէ զարգարուիլ ճիւղներէրէ կեղծ ու պատիւ փեսաւորներով , բժշկելու համար Թուրքիոյ մարմինն սպառնացող փառատը : Տեսէ՛ք անոնք , ահա անհատներ սկսեր են աշխարհի շորս հովերուն հաշակել թրքական ոճիւնները եւ դրքոյկը , զոր Թուրքերէն բնագրէն թարգմանելով այսօր կուտանք հայ ընթերցողներուն , կը ներկայացնէ ատոր ակներե մէկ առհաւատչեան :

Այսու , յանուն Հայ Դատին տուած կ'ըլլանք , շուրջ հարիւր ամփոփ ե ջգուտ էջեր , որոնցմով կը բացատրուին Հայ Եղեռնին կարգ մը գրուածները , գրուածներ զորս կը պարտինք Թուրք գրիչի մը , Մուսթաֆա Նետիմի , գրագէտ մը իր կարգին , բնիկ Պոլսեցի , որ շատ մօտիկէն ճանչցած է Մուլթան Համիտը , Բարձրագոյն Դուռը , Սպարապետութիւնը , գաւառները . 1880—1908 եղած է զոհը Համիտեան քմահաճոյքներուն ու կրկին զոհը իթթիհատականներուն . կը գտնուի Հալէպ ուր համաշխարհային պատերազմի ընթացքին կը դիտե նոր Թուրքիոյ վայրագութիւնները , Հայ Տիասբօրան ե ջարդերը :

Վեաեցնելով այն վաւերաթղթերէն , որոնք Մուսթաֆա Նետիմի ձեռքը կը մնան , մարդասիրական ըզգացումներու անշէջ վառարան մը եղած է ինք . Երեսունըիկնդ տարիներու աքսորական կեանքը՝ չէ կըրցած մարել իր ազատատենչ ձգտումները զորս չէր քաշուած խոստովանիլ նոյն իսկ Սուլթան Համիտի

ներկայութեան . գիտցած է քննադատել յոռի արարք-ները վերին կամ ստորին կարգ մը պաշտօնեաներու , որոնք վատութեան մէջ , կ'որոնէին կեանքի և գիւրգիյալողութիւնը .

Ազատախոս ոգին և մարդասիրական հակութեանքը շատ սուղի են նստած Մուսթաֆա Նէտիմի . աստոնց պատճառով է որ անկառն ձեռք կ'առնէ աքսորի ճակա-նը . կը քշուի Տիգրանակերտ , Խարբերգ , Իզմիր , Հալէպ և Տէր Ջօր . այս աքսորները կը դիպին իրեն իթ-թիհատի և Սուլթան Համիտի ժամանակ . Մուսթաֆա Նէտիմ հալածուած է նոյնքան ալ Մուսթաֆա Քեմալէն , որ երկու ամի կարմիր ոսկի կը խոստանայ այն համար-ձակ թուրքին , որ պիտի ժաէր իրեն՝ Քեմալին տանիլ Նէտիմի գլուխը :

Ընթերցողը պիտի տեսնայ որ , գէպքերը , որոնք կը շարայարուին մեր թարգմանութեան մէջ , կը բա-վանդակեն 1890—1918 շրջանները . անոնք կը սկսին Պոլսոյ Պատրիարքարանի ցոյցով և կը հասնին մինչև Զինադադարը :

Երկու բան ուշագրաւ է Մուսթաֆա Նէտիմի անձին մէջ : Նախ՝ ճշմարտախօսութիւնը , այն չափով որով օգնած է իրեն իր յիշողութիւնը , յետոյ սատարը զոր ընձեռած է հայ ցեղին , որու տառապանքը արցունք միայն խլած է անոր բարի աչքերէն . Աստուծոյ դուռս մենք ներողամիտ աչքով կը նայինք իրողութեան ան-համապատասխան այն քանի մը սխալներուն որոնք գործուած են իր պատմութեան ընթացքին , սխալներ զորս անփոփոխ թարգմանեցինք և պահեցինք այն-պէս ինչպէս որ էին անոնք թուրք բնագրին մէջ :

Մուսթաֆա Նէտիմի՝ Հայկական կոտորածներու և տեղահանութեան միջոցին հայերուն ըրած սատարի

մասին կենդանի վկաներն են Զէյթունի առաջնորդ
Ռարթողէմէոս վրդ. Թազնեան, Սմբատ եպիսկոպոս
Սալապաշեան, Մեգրակի Կէպէլեան, Յովոէփ Գօյաճ-
եան, Մինաս Գուլումճեան, Յարութիւն Գէտէլեան,
Յովհաննէս Սալապալեան, Արմենակ Գէղիրճեան, Յա-
կոբ Ճէպէճեան, որոնց գրողատական նամակները,
մօտաւոր թուականներով, Մուսթաֆա Նէտիրի իր ձեռ-
քին տակ ունի:

Աղեքսանդրիա
20 Յունիս 1925

ԱՐԵԱԿ Ս. ՇԱԼՃԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ ≡

ԻՄ ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Մէկը չի փափոք որ լսած չըլլաւ և չգիտնայ քարերը սարսեցնելու չափ դառն աղէտները և զարհուրելի աստիճանը այն հարստահարութիւններուն, զորս թուրքերը ի գործ դրին հայերուն կատմամբ:

Իմ գրի առած իրողութիւններս կը պարունակեն անձամբ տեսած, տեղեկացած և կամ յոյժ հաւատարմութեն իմացուած գէպքեր: Դիպուածը առմիշտ պահեց զիս հայկական հարցին մէջ:

Էջերուն ներքեւ քաշուած գիծերուն տակ արձանագրած եմ, բուն իսկ խնդրոյն հետ կապ չունեցող, սակայն շատ մը անձերու անծանօթ եղած իրերը:

1890 տարւոյն Գուրպան Պայրամի առաջին օրը, ըստ սովորութեան Սուլթան Համիտ իջած էր Պէշկեթաշի Տօլմա Պահչէի պալատը: (1)

(1) Բամազանի և գուրպան պայրամներուն Սուլթան Համիտ Երլաքչէն Տօլմա Պահչէի պալատը կ'իջնար մեծաշուքօրէն և նոն պաշտօնական ընդունելու թիւն կը կատարէր:

Այսպէս պատրաստութիւններ կը սկսէին պայրա-

Երբ աւագանին, նախարարները, ուրիշ աստիճանաւոր անձնաւորութիւններ իրենց շնորհաւորութիւն-

մէն քանի մը օր առաջ, ճամբաները աւագ կը թափէին: Հաւաքելով կը բանտարկէին կայսեր ափսոսելիք ճամբուն վրայի տուներուն և խանութներուն տէրերը: Կը խուզարկուէին խել մը բնակարաններ և կրպակներ: Կը քննուէին ու կը զննուէին հորերը և ջուրի ճամբաները: Ռումբ և վառօդ կ'որոնուէին: Պայրամի առտուն կանուխ Սուլթան Համիտը կը բազմէր քառաձի կառք մը: Այս կառքը ոսկեզօծ, զարդարուն և մեծաշուք էր: Հազարաւոր զօրքերու հսկողութեան ներքեւ ըլլալու պայմանով, Համիտ կ'երթար Պէշիկթաշի Սինան փաշա մզկիթը: Մզկիթին առջին բոլոր աստիճանաւորները կ'ընդունէին զինքը, հագած իրենց մեծ համազգեստները: Սուլթան Համիտ կը քաշուէր «Կայսերական Աղօթատուն» յորջորջուած սենեակը և հոն կը կատարէր Պայրամի Նամազը:

Ան՝ Նամազէն վերջ կը հեծնար ձի մը, որ մօտեցուած կ'ըլլար «Կայսերական Աղօթատան» դրան: Աստիճանաւորներն ալ ձիեր կը հեծնէին: Այս աստեն աստիճանաւորները բանակ մը կազմելու չափ շատուոր էին: Երկուստեք զինւորները, սպաներով բարեկ կը կենային: Այսպէս կ'երթային Տօլմա Պահչէի պալատը: Մեծ ու պզտիկ, պալատին պատկանող պաշտօնեաները քալելով կ'երթային կայսեր ետեւէն: Սուլթան Համիտ կը մտնար Գռնպպէ Ալթը կոչուած խիստ լայն դահլիճին կողմնակի մէկ սենեակը: Աստիճանաւոր անձինք ալ, սպասարկող պաշտօնեաներու միջոցով կը տեղաւորուէին: Գռնպպէ Ալթըի կայսերական գահուն բոլորտիքը:

ները կատարէին, Սուլթան Համիտը հանգստանալու համար իր սենեակը կը քաշուէր. մօտ կէս ժամ ետքը

Գահուն երկու կողմը և ճիշտ դիմացը փռուած էին երկու կարգ գետնի կապերտներ:

Գահը հրաշակերտ անկողնի մը ձևով ականակուռ և ոսկեպատ է: Երկու կողմէն ունէր մէյմէկ ոսկեթել ծոպ:

Մարաջախտը կամ նսխարարներէն մին ձեռքը կ'առնէր ծոպը:

Ըսած ատեննիս, պալատական մարաջախտ Ղազի Օսման փաշան կը բռնէր ծոպը:

Գահուն ետեւը կը շարուէին պալատան պաշտօնեաները և արքունի քարտուղարները:

Եպարքոսը և պաշտօնանկ եպարքոսները աւագանիէն սկսելով՝ ընդունելութեան կարգով կուգային և կը համբուրէին ծոպը:

Կրօնաւորները մէջտեղի կապերտին գալով, փոխանակ ծոպին կը համբուրէին կայսեր փէշը:

Վերջանալուն Կայսրը կը քաշուէր սենեակը:

Կէս ժամ հանգստանալէ ետք, կրկին գալով կը նստէր գահը:

Պալատական, անձնական գոնձուն պատկանող պաշտօնեաները կը սկսէին ծոպ համբուրելու:

Այս արարողութեան միջոցին ոմանք քանի մը խօսքով, ոմանք աստիճանով և շքանշանով կը պատւըւէին:

Ընդհանրապէս դիսպան և դեսպանատան պաշտօնեաները և ճամբորդութեան բերմամբ Պոլիս գտնուող օտարազգիները դիտելու կուգային իրենց ընտանեօք:

կրկին դահլը բազմելով . այս անգամ կը սկսէր ընդու-
նիլ պալատի պատկանողներուն շնորհաւորութիւն-
ները :

Ան տարին , դեռ առաջին կարգի շնորհաւորու-
թիւնները չէին վերջացած , երբ արքունի գլխաւորապէս
արարողապետ Միւնիր փաշան (2) իրեն ժառանգութեամբ
տկանջէն բաներ մը ըսաւ :

Սուլթան Համիտ խոժոռ գէմքով մը ձգելով ըը-
նորհաւորութեան դահլիճը , քաջուեցաւ իր սենեակը :
Ամէն սք փռանեց որ ասիկա արտաքոյ կարգի պատ-
ճառէ մը առաջ եկած էր :

Վայրկեան մը ետքը պալատական քարտուղա-
րապետ Սիւրէյա փաշա , (3) սենեկապան էմին (4) և
Արիֆ (5) պէյերը և քանի մը մօտ եղողներն ալ

(2) Միւնիր փաշա արարողապետ և արքունի գլխ-
աւորական թարգմանն էր . ազնիւ և շնորհալի անձ
մըն էր :

(3) Սիւրէյա փաշա Սուլթան Համիտի քարտուղ-
արապետն էր , չարութենէ չէր ախորժեր , բարիքը կը
սիրէր , քարեսէր անձ մըն էր :

(4) Պալատական էմին պէյ , ազգութեամբ վրացի
պատուաւոր , ուսեալ անձ մըն էր : Սուլթան Համիտ
խիտ չար և անիծեալ մարգիկը պաշտօնի կանչելով
հանգերձ , կը պահէր արժեքաւոր մարգիկ ալ միևնորի
ատեն :

(5) Պալատական Արիֆ պէյ գարոցական , երի-
տասարդ , չափած էր Սուլթան Համիտին համակրու-
թիւնը . Վերջերը Յւրոպա փախաւ և ձեռք բերածա-
պահովութեան վրայ թէեւ վերադարձաւ բայց չի կր-
ցաւ գտնալ նախկին ազգեցութիւնը և պատիւը :

մտան կայսեր սենեակը : ՏասնԷրինգ վայրկեան վերջը քարտուղարուպետ Սիւրէյա փաշա դուրս ելաւ սենեակէն : Ան յառաջացաւ մեր գտնուած կողմը և ձեռքով « եկո՛ւք » ի նշան տուաւ : Ես այն ատեն Սուլթան Համիտի քարտուղարներէն էի և տուան կը գտնուէր Գուլ-Գարու :

Բանի մը հոգի մօտեցանք Սիւրէյա փաշային : Փաշան կանչեց զիս անուէնովս : Վախցայ : Յառաջացայ յուզուած վիճակով :

Ըսաւ .

— Շուտ Գուլ-Գարու գնա՛ , Դէպքը քննէ՛ : Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյն ալ հո՛ն է . գինքն ալ տես , տեղեկութիւնը տա՛ : Վեհափառ Տէրերնիս լուր կը սպասէ կոր :

Ասիկա ըսաւ և դարձեալ մտաւ Սուլթան Համիտի սենեակը :

— Գուլ-Գարու ի՞նչ եղեր է , ի՞նչ պիտի քննենեմ : Ոստիկանութեան նախարարը Նազըմ պէյը չէ , Քեամիլ պէյն է : (6)

Շուարած վիճակի մը մէջ գացի գէպի փողը : Գարտէջ ելլելու պահուն թիկնապահներէն հանգիպե-

(6) Քեամիլ պէյ պատուաւոր , իսկապէս օստիկանութեան նախարար էր : Այս խնդրոյն պատճառով պաշտօնակ եղաւ և ձերբակալուեցաւ : Յետոյ աքսոր ըլլալու պայմանաւ , պաշտօնեայ կարգուեցաւ իրեն բնակատեղի նշանակուած Մանիտաքի գաւառակին , Հոն մեռաւ շատ քիչ տառնէն , Եթէ այս անձը մնացած ըլլար օստիկանութեան նախարարութեան մէջ , թերեւ ծանօթ հարստահարութիւնները չէին ըլլար : Բացէ ի բաց կը հակառակէր պալատական լրտեսներուն :

ցայ հազարապետի մը (անուանը չեմ յիշեք) . Գրաինք
կը ցայտէր բոլոր մարմինէն . Բարեկեցի և՛

— Աւրկի՛ց այսպէս .

— Գուժ-Գարուէն , ըսաւ .

Ուզեց արագօրէն շարունակել ճամբան . Աճապա-
րանօք բռնեցի թէնէն .

— Ես ալ Գուժ-Գարու կ'երթամ կոր . Կալսերա-
կան հրովարտակ կայ քննութիւն ընելու համար . Սա-
կայն ի՛նչ եղած է Գուժ-Գարու , խնդիրը ի՞նչ է չեմ
գիտեր . խնդրեմ քիչ մը տեղեկութիւն տուր ինձ .

Թիկնապահ պէյը իր խօսքերուն շտապ մը դնելով՝

— Հայերը ոտքի են ելեր Պատրիարքարանի մէջ .
Ձէնք են գործածեր . մարգիկ են մեռեր . Զօրք է ե..
կեր Սպարապետի Գունէն , ըսաւ և հեռացաւ նետի
պէս .

Այն օրը ես ալ հագած էի մեծ համազգեստս . Հեծ-
նելու համար , պալատէն ինծի համար յատկացուած
էր ձեւաւոր գեղեցիկ կառք մը . Կառքս ձգեցի . Նստայ
վարձքով կառք մը . հին և կազմածները մաշած : Ծամ-
բայ ինկայ Գուժ-Գարու : Կէտիկ Փաշայի զառիվարէն
կառքս իջած աստե՛ն՝ անընդհատ կ'որոնէի զէնքի ձա-
ներ : Այսուհանգերձ ձայն-ձուն չկար : Միայն կը հան-
գիպէի կոր իրարու ետևէ յըջող զօրքերու . Կէտիկ
փաշայի զառիվարին ստորոտը հասնելուս՝ հանդիպե-
ցայ Տայի Տիմիթրի անունով ծանօթ մարդու մը : Տայի
Տիմիթրի տէրն էր ընդարձակ գինետան մը , ճանչցը-
ւած էր Գուժ-Գարուի մէջ և խաթրը կր սեպուէր .
Գինետան առջև աթոռի մը վրայ ընկողմանած կլկլակ
կը քաշէր կոր . Կառքը կեցնելով իջայ . Բարեկեցի եւ
քովը նստայ . Հարցուցի իրեն խնդրոյն ի՛նչ և ինչէ՛ն
ծագում տուած բլլալը :

Տայի Տիմիթրի պատասխանեց անփութօրէն .

— Բան մը չէ . Ռօստոսլոցի ձկնորսներէն անկիրթ մարդուն մէկը սիրահարուեր է իր ազգականներէն աղջիկի մը , ուզեր է պսակուիլ աղջկան հետ , պսակ չիյնալուն համար պատրիարքը արտօնութիւն չէտուած , ան ալ քանի մը գտտարկապորդներ գլուխը ժողովելով եկեր է , կանուխէն գլուխները տաքցուցեր են , այսօր տօն ըլլալուն , պատրիարքարանը բազմութիւն կ'ըլլայ . ճիշտ արարողութեան ատեն աղմուկ են հաներ , զէնք են պարպեր քանի մը անգամ , Գնդակներէն մին հանդիպեր է ոտական Կարապետ էֆէնտին . խեղճը մեռեր է . բնականաբար եկեղեցիին խառնուեր է . հասարակութիւնը սկսեր է փախչիլ . դէպքը պահականոցէն կ'իմանան , ո՞վ գիտէ ինչ ձեռով տեղեկացուցեր են որ զօրք եկաւ Սպարապետի Դուռնէն . հատրիարքաբանի և փողոցներու գլուխները պաշարուած են , մինչդեռ չարժեր գործը այսքան մեծ բռնել , յանցաւորները ձերբակալուեցան , պատիժնին կը տրուի , կը վերջանայ , կ'երթայ :

— Ի՛յս ձկնորսներէն զատ խառնուող , զէնքնեւ տող չէ՞ եղեր :

— Բնա՛ւ :

— Շնորհակալ եմ :

Բամնուեցայ . Գացի արճարանապետ վանեղի Յուսէպ աղային , որուն ծանօթ էի պղտիկ տարիքէս . աւելի չիտաւ անոր ձեռքը մեծցած էի . Յակօր աղան յարգալիւ վարմունք ունէր ամբողջ մեր ընտանիքին հանդէպ , և զիս կը սիրէր իր զաւկին պէս . Շատ ժշտագի . արժանաւոր , նրբամիտ և մեծարելի անձնաւորութիւն մըն էր . Իրեն պատմեցի ինչո՞ւ համար և ինչ ձեռով դալս . Յակօր աղան խոր մտածման մէջ ինկաւ , ըսաւ .

— Այս բանը նշանակութենէ զուրկ է , բայց կը

տեսնամ որ անիրաւ տեղը փորձանք պիտի գայ հայե-
րու գլխուն :

Փոքրիկ տարբերութեամբ մը հաստատեց Տայի
Տիմիթրիի յայտարարութիւնները : Անկից հտքը դիմե-
ցի ծանօթ անձերէս , եօթր ութ հայ , յոյն և իսլամի :
Գացի պատրիարքարան : Հոն տեղեկութիւն հաւաքեցի
քահանաներէն , զինուորականներէն և ծառաներէն : Ե-
թէ ընդհանուր գիծ մը քաշէք լսած խօսքերուս տակը
արդիւնքը կ'ըլլայ Տայի Տիմիթրիին յայտարարութիւ-
նը : Գացի վերջապէս ոստիկաններու պահականոց կոչ-
ուած հին շէնքը : Հոն էր Նազըմ պէյ , որ նոր կարդ-
ուած էր ոստիկանութեան նախարար : Անկից առաջ
պաշտօնը՝ Բերաի կառավարչութեան , անկից առաջ ալ
քաղաքապետութեան մօտ մէքթուպճիութիւն էր : Նա-
զըմ պէյին՝ Կայսեր կողմէն՝ քննութեան համար եկած
ըլլալս ըսի . բոլորովին շփոթած խօսքի սկսաւ .

— Ամբողջ չարագործները ձերբակալուեցան , ի-
րենց գլխուն պիտի թափին լարել ուղած սադսյէլա-
կան դաւերնին : Կայսեր շնորհիւ , մէկ երկու օրուան
միջոցին ձեռք պիտի անցնին բոլոր քամիթէճիները :

Այս ձեռով շատ մը խօսքեր զրուցեց :

Նազըմ պէյի խօսքերէն կռահեցի սրճարանապետ
Յակոբ աղային շատ շիտակ խորհած ըլլալը :

Շատ ազդուած բաժնուեցայ անկից , հեծայ ինծի
սպասող կառքս : Արագօրէն վերադարձայ : Ընդունե-
լութիւնը վերջացած , Սուլթան Համիտ վերադարձած
էր Երլազը . անցայ զրասեղանիս գլուխը . ընդարձա-
կօրէն գրի առի քննութիւնս , վերջաբանին .

«Այս գէպքը ճշմարտապէս գոյացած է քանի մը
ստահակ ձկնորսներու երեսէն , թէ ոչ գիւանագիտու-
թեան , քաղաքականութեան հետ կապ ունեցող գէպք
մը չէ . եթէ մինչև անգամ քաղաքական բնոյթ ալ են-

Թագրուի, աւելի յարմար է կառավարական տեսակէտով պարզ խնդրոյ մը գոյն տալը։ Հակառակ պարագային, յետագային բռնկիլը հեռաւոր չեղող կրօնէր ձեռքդնիս քրքրած և բռնկեցուցած պիտի ըլլանքն, ըսի։

Դժբախտաբար, իրենց անձնական օգուտները ապահովելու համար հազար հրգեհ ցանկացող անձանց, անձրեւի պէս տեղացուցած ժուռնալներու դէմ, իմ անհատական խորհրդածութիւններս ազգեցութիւն մը շունեցան։ Ըսածիս պէս հրդեհը յանկարծակի շրջապատեց աանիքը։ Երկտըզի մէջ լրտեսապետ Գառի պէնի գաղտնի ոստիկանները՝ հրացանակիրներու պէտ Թահիր փաշայի մարդիկը, թիկնապահ Ահմէտ պէյի գաղափարակիցները հրապարակ նետուեցան անօթի գայլերու պէս, կայսեր համակրութիւնը վաստակելու և թակոյկներնին լեցնելու ջանադրութեամբ։

Պէշիկթաշի կառավարիչ Հասան փաշան (1) և իր պաականեալները կաքաւել սկսան իրենց ուրախութենէն։

(7) Հասան փաշան տնուս, տղէտ, անգութ և փայտի պէս մարդ մըն էր։ Իր անիրաւ ճանկը իշնողները, ծեծի տակ մեռնելու աստիճանին կը բերուէին։ Ինչ որ ընէր քովը կը մնար. օրինական պատասխանատուութենէն զերծ կը գտնուէր։ Անոր այս առանձնաշնորհումը պարզեղը եղած էր Ալի Սաատիի խընդիրը։ Ալի Սաատիի խնդիրը պատահած ատեն Հասան փաշան հասարակ ոստիկանէ բարձրացած հարիւրապետ Հասան աղան էր։ Դեւի կերպարանք ունեցող Հերքիւլն Հասան Աղան, հաստ բիր մը զարնելով Ալի Սաատիի գլխուն մահացուցած էր զայն։ Այս լաջողութիւնը, զինքը երկինք բարձրացուցած էր յայտ Սուլթան

Ոստիկանութեան նախարարը և պաշտօնեաները՝ կը ջանային կոր, իրենց ամբողջ ուժով, մեծցնել այս հրդեհը։ Երկտեղ կուգային ժուռնալներ՝ կառավարական գործերու վերաբերեալ պաշտօնաթղթերէն հազար անգամ աւելի։ Ձերբակալութիւններու վերջը վախճանը չէր կտրուեր կոր։ Խայտառակութիւններու և ստորնութիւններու աղբիւրներ դարձած էին մանաւանդ ոստիկանական պահականոցները։ Օրինակի համար, թշուառական և կաշառակեր գօմիսէրին մէկը, գիշեր մը հանրատուն կամ խաղարան՝ պիտի երթար, իր վստահութիւն ունեցած պարզ ոստիկաններէն մին կանչելով՝

— Դնա՛, այսինչ տեղ գտնուող վաճառատան տիրոջ ...ին բարե խօսէ՛, երեսուն ոսկիի պէտք ունիմ, թող փոխ տայ ինձ, մօտ ատենէն կը վերագարձնեմ, կ'ըսէր։

Պարզ ոստիկանը, իր բաժնին ալ բան մը փրցնե-

Համիտի։

Ջուրի պէս տեղացիին աստիճաններ, շքանշաններ, դրամներ։ Իրեն յանձնուեցաւ հսկողութիւնը Չրաղանի պալատին, այսինքն Սուլթան Մուրատի բանտին։ Լեյնտենդ Հասան փաշան էր որ կ'ընտրէր ու կը նշանակէր պարզ զինուորներն անգամ և մէն մի պարզ զինուորին երեսուն-քառասուն ոսկի ամսական կը տրուէր։ Հասան փաշան եղած էր Սուլթան Համիտի ամենահաւատարիմ մէկ մարդը։ Որեւէ կերպով իր աչքը չէր կշտանար կոր։

Մեծած ատեն ութսուն տարեկան էր Հասան փաշան։

Լեյնտենա՛լ ըլլայ...

նելու յոյսով ու նպատակով . անմիջապէս կը փութայ գործադրել առած հրամանն . Գումիսէրին ուղած դռամբ վճարուեցաւ . ինչ լաւ , չհատուցուելու պարագային , յաջորդ օրը , փառաւոր ժուռնալ մը կ'երթար ոստիկանութեան նախարարին . Ոստիկանութեան նախարարը , որ կայսերական համակրութիւնը պահել եւ դիրքը ապահովել կ'ուզէր միայն , իսկոյն է'ն անգութ և ստորին մարդոցմէ յանկարծակի խուզարկութիւններու պաշտօն ունեցող մարմին մը կը կազմէր . Մանօթ քօմիսէրն ալ միասին ըլլալով կէս գիշերէն ետք կը կոխուէր այդ մարդուն տունը և վաճառատունը : Խեղճ մարդը այս աքացիին ուրկից գալը գիտնալով հանդերձ , քաղաքականութեամբ զբաղած չըլլալուն՝ հետեւութեան մը կը յսպասէր վստահաբար . Մէկ երկու եւրոպական լրագիրներ , կա'մ քանի մը պատրաստուած նամակներ կ'ելլային մահճակալին մէջէն , կա'մ պահարանին անկիւնէն . Թշուառ մարդուն ձեռքերուն հակայ երկաթէ ձեռնակապեր անցնելով՝ կռուփներով բանտ կը տանէին . Քանի մը օրուան հարցաքննութիւններէն ետք կ'իմացուէր թէ՛ կամ տեղ մըն է աքսորուեր , կամ քանի մը ամսուան բանտարկութեան է դատապարտուեր : Իկ այս վատութենէն ետք , քօմիսէրը ուր որ իր ճանկը երկարէր , բան մը կը հանէր :

Այս կադրութիւնը արագօրէն տարածուեցաւ ամբողջ պահականօցները և շատ քիչ ատենէն բոլոր Փոքր Ասիայ Չմնաց հայ մը , որ վստահութիւն ունենար իր հոգիին և ունեցածին վրայ , Նազըֆ Սիրուրի Սալահետին և Արաբ Սամի պէյերը , Նէճիպ Մելհամէ փաշայի պէս Սուլթան Համիտի մեծ լրտեսները զբաղած էին աւելի մեծ գործերով : Այն ատեն՝ Արտաքին Գործերու նախարարութեան խորհրդական եղող Տատեան

Յարութիւնն փաշայի նման՝ քաղաքականութեան, խեղացիութեան և ծառայութեան մէջ եղակի անձն անդամ լեզունուն փաթթած, անոր յեղափոխականներուն նախագահ ըլլալու մասին ժողովներ կուտային կոր։ Սուլթան Համիտ գիտնալով հանդերձ որ այս ժողովները դրամ կորզելու նպատակով են, ոչ միայն չէր պատժեր սուտ ամբաստանողները, այլ անոնց առջև մէյմէկ ոսկոր կը նետէր։ Կր վախնար որ սուտ ամբաստանողները պատժելու կամ անոնց բան մը չտալու պարագային՝ ժողովներու վախճանը պիտի գար։ Այս ստորին կացութեան մասին, երբեմն յօդուածներ հրատարակող լրագիրներուն ամբողջ ոսկի կը նետէր զանոնք լռութեան դաապարտելու համար։

Գում-Գաբուի ղէպքէն ետքը՝ Պոլսոյ հայերուն, հազարաւորներու տուները մարեցան։ Այս եղելութեանէն ատեն մը վերջը, սկսուեցաւ «Համիտիյէ հեծելագնդեր»-ու կազմութեան։

Պալատական հացկատակները բոլուն կերպով ծափահարեցին զայս, բայց սակաւ ինչ խղճահար, զգայուն եղողները կը ցաւէին։ Վերջնականապէս որոշ էր որ այս զինեալ յելուզակ խումբերուն՝ Փոքր Ասիոյ, Քիւրտիստանի, հայաբնակ վայրերու մէջ ի գործ դնելիք խայտառակութիւնները չափ ու սահման չպիտի ունենային։

Գեռ եւս խօսակցութեան նիւթ են ցեղապետ Իպրահիմ փաշայի, Տիգրանակերտի և Մուսուլի միջև տիրապետող Մըսթօ փաշայի ռճիրները և անզգամութիւնները։ Բարեբախտաբար, շատերը արար եւ քիւրա ցեղապետներէն չկրնալով կռահել հետեանքը, որ ասկից առաջ պիտի գար, նոյնպէս զինուորական լուծի ներքև մտնելու երկիւղէն չյարեցան անոնց։

Սակայն յետոյ ամօթահար ձեռքին տեսնելով մըտնողներսն կատարեալ ազատութիւնը և անոնց ի գործ դրած անզգամութիւնները։ Մանաւանդ կարգ մը խորամանկ ցեղապետներ շուշացան ձիեր, իւզի պէտնուէրներ և դրամ տեղացնել Պոլսոյ ազդեցիկ անձանց և պալատին։ Ու Պոլսէն երես գտնելուն հետեւանքով կատարած հրէշներու պէս յարձակեցան իրենց շուրջ եղողներուն վրայ և սկսան թալլելու ձեռուրնին անցածը։

Այս շրջանի խայտառակութիւններէն է Պիթլիտի շրջակաները բնակող քիւրտ Մուսա պէյի պարագան։

Քիւրտ Մուսա պէյ, նոյն շրջանին, ինքնիշխան և թոնակալ թաղաւորը եղած էր։ Իսկապէս այդ միջոցին գրեթէ ամբողջ շէր մնալով ոչ մի հայու ձեռքը։ Ընդհանրապէս ծառայ եղած էին թուրքերուն եւ քիւրտերուն։

Մուսա պէյ կ'աշխատցնէր զանոնք գերիի պէս։

Հայերը կը համբերէին կոր բռնութեան, տառապանքի և անօթութեան։ Սակայն անգամ մը որ խնդրոյն մէջ պատուոյ հարցը կը մտնար կոր, ատոր է որ հիւլէի չափ չէին կրնար կոր հանդուրժել։

Անպատիւ ապրելէն՝ պատուաւոր մեռնիլը նախամեծար կը համարէին կոր։

Մուսա պէյ սկսաւ ձեռք երկնցնելու հայերու կիներուն և աղջիկներուն։

Կոյս աղջիկ մը բռնի առեւանգելով, իրեն պատկան քիւրտի մը հետ ամուսնադնելը գրգեց հայերը։

Օգնութեան կոչեր տեղացուեցան ամէն տեղ, եւրոպական լրագիրներուն և գեսպանատուններուն։

Դեսպանատուններն ու եւրոպական մամուլը օտիպեցին Սուլթան Համիտը օրպէսզի ճշդէ իրականութիւնը։

Մուսա պէյը , հսկողութեան ներքե Պոլիս բերին : Հարցր յանձնուեցաւ Արդարադատութեան նախարարին : Այսուհանդերձ չփափաքելով ճշմել Մուսա պէյը Հայերուն համար , մինչ գատաժարութեան վախճանը Մուսա պէյը հիւրընկալուեցաւ Սկիւտարի կառավարիչ Պահրի (8) փաշայի քէօշկը :

Մուսա պէյ անպարտ արձակուեցաւ կաշաքի միջոցով : Սակայն քաղաքական տեսակէտով յարմար չդատուեցաւ զինքը երկիր վերադարձնել :

Այս բանը հասկցող Մուսա պէյը և Պահրի փաշան շատ շփոթեցան :

(8) Պահրի փաշան ծագումով քիւրտ է : Անուս , ազէտ մարդ մը ըլլալով հանդերձ , բնականէն շատ սրբամիտ էր : Միջոց մը Բերայի հրամանատար եղած ատեն , դրամանենդներու ընկերութիւն մը կը ձերբակալուի :

Քննութիւններու եզրակացութենէն կը հասկցուի որ Պահրի փաշան ալ այդ ընկերութեան մէջ կը գտնուի եղեր :

Այսպէս ըլլալով հանդերձ Պահրի փաշան կրցած է իր օձիքն ազատել և միանգամայն Սկիւտարի կառավարիչ կարգուիլ :

Արն ատենները շատ ու շատ էին ասոր յարեւման զարմանալի խայտառակութիւններ :

Չգիտցուի թէ ինչպէս եղաւ որ վարեց Ատանայի կուսակալի պաշտօնը :

Նոյնպէս մեզ անծանօթ կը մնայ թէ ինչպէ՞ս կըրցաւ առաջըր առնել իր անզգամութեան :

Օրէնքին կարեւորութիւն չէր տար : Գործադրութիւնը գաւազանով էր :

Առտու մը, կանուխ, պալատ հասաւ Մուսա պէյի փախստեան լուրը: Ապտիւլ Համիտ յաւգուեցաւ. Եւրոպայէն վախճալուն պատճառաւ, Իսկոյն հրամաններ արուեցան ամէն կողմ. զայն ձերբակալելու համար: Հեռագիրներ քաջուեցան կուսակալութիւններուն: Վերջապէս Մուսա պէյ օձիքը ձեռք տուաւ էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ:

Պոլիս բերուեցաւ:

Քննութիւններու պահուն հաստատուեցաւ մեծ կաշառքի փոխարէն փախցուած ըլլալը:

Մուսա պէյ՝ Թաիֆէ, իսկ Պահրի փաշան Ալպանիոյ Փրիշթինա գաւառակը աքսորուեցան:

Տարօրինակ է, որ քիչ ատենէն Պահրի փաշան իր աքսորավայր Փրիշթինայի գաւառակին միւթէսարիֆ և ապա Ատանայի կուսակալ կարգուեցաւ:

Այս դէպքէն երկու տարի ետքը, ես, քաղաքական պատճառներով աքսորուեցայ Տիգրանակերտ:

Ութ ամիս վերջը աքսորավայրս դարձաւ Խարբերդ:

Այն ատեն Խարբերդի կուսակալն էր Թօփհանէի հրամանատար Ջէքի (9) փաշայի աները, Իզմիրցի է-

(9) Ջէքի փաշան նախապէս տեսուչն էր զինուորական վարժարանի:

Յետոյ իրեն յանձնուեցաւ Թօփհանէի հրամանատարութիւնն ալ:

Ջէքի փաշան է՛ն գլխաւոր լրտեսներէն էր Սուլթան Համիտին. թեւեւ իրարու միացուցած սաքաւազին կը դողար Սուլթանին ներկայութեան ելլելու միջոցին. անշուշտ կեղծ էր իր այս շարժումը. ! իրականութեան մէջ որդին էր աւելի ամառի մը և օգուտ չունեցող անզգամին մէկը:

նիս (10) փաշան :

Այս մարդը վերջին աստիճան ազէտ եւ ապուշ էր : Իր ամբողջ արժանիքը կը կայանար Զէքի փաշայի աներն ըլլալուն մէջ : Հոգիով , սիրտով կը փարէր գող պաշտօնեաներուն և բաժին կը ստանար անոնցմէ :

Ասիկա , գեղեցիկ առիթ մը նկատելով , պաշտօնատարներն ալ ծանրանալով ծանրացան հայերուն վրան : Մանաւանդ ոստիկաններու անզգամութիւնները , կեղեքումները խելքէ մտքէ դուրս ելած էին : Գանձումներու համար , ոստիկանները կ'երթային գիւղերը : Գիւղական ազգաբնակութիւնը ահ ու սարսափի կ'ենթարկուէր :

Ոստիկանները զիւր մը մտած ատեննին , կը մտրակէին իրենց առջև ելլողները և գիւղը կը մտնէնէին անոնց հեծեծանքներուն և օգնութեան կոչերուն մէջէն : Իսկոյն կը կանչէին գիւղին քրիստոնեայ մեծաւորները , գիւղապետը և գրամ կը պահանջէին կտուածի , տասանորդի ոչխարի տուրքերու փոխան : Մե-

(10) Էնիս փաշան որդին է Իզմիրցի փսիաթագործ Շաքիր աղա անուանեալին : Տղայութեան տեսն ընկերացիք է Իզմիրցի կուսակալ էմին Մուհլիս փաշային . անոր փեսայանալով , այս առթիւ արժանացիք է աստիճաններու : Վերջին աստիճան նախանձոտ , անմիտ , անարգ մարդ մըն էր , փորը ձրի կըշտացնելու համար , համակրութիւնցոյց կուտար պարզ ոստիկանին անգամ և զօրով հրաւիրել կուտար ինքզինքը : Հիւլէի չափ արժէք չէր ներկայացներ ընկերութեան մէջ : Շատ անարգանքներու ենթարկուած է , իր վերջին պաշտօնավայրն եզող Գաթեմուլինի մէջ , հոն կուսակալ եղած տանն :

ժի կը դատապարտուէին և նուազած իյնալու աստի-
ճան կը գանակոծուէին անոնք որ կ'ըսէին թէ անկա-
րելի է այսքան դրամ հայթայթելը՝ անապարանօք :

Ճարահատ , ցրուելով փողոցները , արտերը ,
տուները , արերու գրպանները գտնուած դրամները ,
կիներու վիզը իրենց հօրմէն , պապէն մնացած շնչին
արժէքով ոսկիները հաւաքելով , այս աչքի արցունքով
թրջած գրամները կը տանէին կը նետէին ոստիկան-
ներու առջև : Ոստիկանները յայտնի կերպով , փո-
խան ստացագրի , կուտային մէճիտէի թուղրայի կող-
մով ստորագրուած պարզ թուղթի կտորներ , որով
ան եղկելիները կրկին պարտական կը մնային իրենց
ամբողջ պարտքերը տալերէն ետքն ալ : Պահ մը վերջ
ոստիկանները իրենց հաշուոյն ժողովելու սկսան կա-
պերտի , թաղիքի , պայուսակի , վերմակի և նոյնիսկ
չուանի կտորներու պէս հասարակ գոյքերն իսկ :

Արդէն քիւրտ աղաներու օգտին համար աշխատող
եւ տարուան մը ջանքերնուն փոխարէն իրենց ձեռք
անցած երկու պարկ գարիով իրենց որդիներուն և
զաւակներուն ապրուստը ապահովել ջանացող հայերը
կը համբերէին ապաւինած Աստուծոյ : Ոստիկաններն
ալ կ'աւելացնէին իրենց անիծեալ արարքները , տե-
նելով անոր համբերութիւնը : Եղաւ ատեն մը որ հա-
յերու գրամները առնելն ալ բաւ չի համարելով ,
սկսան աչք տնկել անոնց պատիւին :

Այն հայերը որ ոչ մէկ ցեղի , ոչ մէկ արարածի
չտոկալիք հարստահարութիւններուն առջև վիզ կը ծը-
ռէին , ալ բնաւ չի կրցան հանգուրժել այս անդգա-
մութեան :

Խարբերդի հայերը իսկապէս և յոյժ պատուախըն-
դիր են : Ահագին կուտակալութեան մէջ չէ լսուած
նոյնիսկ պոռնիկի մը անունը :

Ոստիկաններու այս սառնութիւնները զիրենք մը-
ղեցին ցասումի եւ բարկութեան վերջին կէտր։ Ես աչ-
քովս տեսայ այս պարագան։ Այն ատեն եպարքոսն էր
մարաջախտ Ճէվատ (11) փաշան։ Միւրիվա եղած ժա-
մանակ լաւ տեսնուած էի այս անձին հետ։ Ընդար-
ձակ տեղեկագրով մը իրեն պարզեցի կացութիւնը։
Ճէվատ փաշան նկատողութեան առնելով զայն, յանձ-
նարարեւ է նախարարներու խորհուրդին։ Թոփհանէի
հրամանաւար Ջէքի փաշան, նախարարներու խոր-
հուրդին մէջ, իր աներհօր էնիս փաշայի ի նպաստ
պաշտպանութիւն ընելով հանգերձ, նամակ մըն ալ
գրեց էնիս փաշային խելքը զլուխը ժողովիւ համար։
Տխմար էնիս փաշան, պարծենալով ցոյց կուտար
զայն։ Այդ առթիւ ինծի ալ ցցուց կարգացուց։

Ես ալ երկրորդ նամակով իմացուցի եպարքոսին,
կուսակալին խայտառակութիւնները։

Ասոր վրայ, էնիս փաշան պաշտօնանկ եղաւ։

Էնիս փաշայի պաշտօնանկ ըլլալէ ետք անոր տե-

(11) Ճէվատ փաշան սպայակոյտէն էր։

Երկար ատեն դեսպան եղաւ Ջէթինէի։

Վերջերք, երբ Փեթերսպուրկի դեսպան մարա-
ջախտ Շաքիր փաշան արտաքոյ կարգի կուսակալ նը-
շանակուեցաւ Կրէտէի, իբր օգնական միասին առաւ
տարաւ Ճէվատ փաշան։

Ատեն մը ետք Շաքիր փաշան հրաժարեցաւ։

Ճէվատ փաշան մարաջախտի աստիճանով կար-
գուեցաւ անոր տեղ։

Յետ այնու Քեամիլ փաշայի պաշտօնանկութեան
առթիւ եպարքոս կարգուեցաւ։

Ճէվատ փաշան հակառակ էր Սուլթան Համիտին
եւ չէր սիրեր ապօրինութիւնը։

զը կոչուեցաւ Րէուֆ (12) փաշան :

Առտու մը հասարակութեան մէջ զրոյց մը սկսաւ շրջիլ : Օր մը առաջ , Տիգրանակերտի մէջ , հայերը յարձակեր են մահմետականներու վրայ , երբ ասոնք լողանք կ'առնեն եղեր մզկիթի բակը , շատրուանը : Միահաղոյն կրակ են բացեր և մեռեր են եօթը ութը մահմետականներ : Արտասովոր յուզում և գրգռութիւն են առաջ եկեր մահմետականներու մէջ ,

Բերնէ բերան անցնելով մէկ խօսքը եղած է հազար : Օր մը ետքը մէջտեղ ելան , Տիգրանակերտի շրջակայքի գիւղերուն քիւրտերու՝ հայ գիւղերուն , իսկ բնիկ ազգաբնակչութեան ալ քաղաքի քրիստոնեայ տուներու վրայ յարձակումի , սպանութեան , հրգեհի և աւարառութեան սկսած ըլլալնուն լուրերը :

Երեքշաբթի օրն ալ զրոյցներ սկսան թէ , Մալաթիոյ մէջ քիւրտին մէկը՝ հայ սափրիչի մը ածիւռեկու

(12) Տրուած ըլլալով Րէուֆ փաշայի պարկեշտութիւնը , մինչդեռ հասարակութիւնը կը յուսար օգտւիլ , յիշեալը կուսակալ կարգուեցաւ Կարնոյ , Փլաւ յոյսի այդ չէնքը : Րէուֆ փաշա կը նախընտրէր փորձառու մարգիկր , այս պատճառաւ Կարին փոխադրել առաւ տէֆթէրտար , մէքթուպճի և ոստիկանութեան հրամանատարի պէս անձեր : Մինչև նոր կուսակալին գալուստը կուսակալի փոխանորդ ձգեց Տիգրանակերտցի Ալի էմիրէ էֆէնտին : Ալի էմիրէ էֆէնտին պարկեշտ , բանաստեղծ , պատմագէտ անձ մըն էր , բայց չատ կրօնամուլ էր և չէր քաշուեր քրիստոնեաներուն հանդէպ բացէ ի բաց թշնամութիւն ցոյց տալէ : Այսպէս , այս մարգու փոխանորդութեան տառն էր որ տեղի ունեցան Խարբերդի խառնակութիւնը եւ դժբախտութիւնը :

կ'երթայ, հայը կը կտրէ քիւրտին գլուխը, ասոր վըրայ խուժանը կատղած յարձակում կը գործէ հայերուն վրայ, Քիչ ատենէն, գրեթէ վայրկենական կերպով իմացուեցաւ գիւղերուն կոխուիլը, հայ տուներուն աւաքի տրուելով հրգեհուիլը և շատ մը սպանութիւններու և կողոպտուածներու առաջ գալը, Ես կը ճանչնայի շատերը Խարբերգի հայերէն, Մասնաւորապէս մէջերնիս գոյութիւն ունեցող եղբայրական կապերը չափէն աւելի էին երեւելիներէն Արփիարեան Փլիպոս և Նշան, Խարբութեան Արթին, Թարագճեան Գրիգոր, Փափաղեան Բերոբ, Եաղրճեան Յովհաննէս, Ատանալեան Արթին, Միսակեան Պօղոս, Եաղճեան Գրիգոր, Տէմիրճեան Սիմոն էֆէնտիներուն հետ, Այնձերուն մօտ գոյութիւն չունէր ուէ գաղափար ու նպատակ քաղաքականութեան և կառավարութեան մասին,

Գիշեր մը կը գտնուէի կառավարչատունը, կուսակալի փոխանորդին սենեակը, Յանկարծ աղմուկ մը լսուեցաւ գտնուէն. կուսակալին թիկնապահը ներս մըտաւ. ըսաւ թէ բռնած և բերած են հայկական գօմիթէի նախադահը. հետաքրքրուեցայ տեսնալ ուղեցինախազահը. սենեակին դրան առջեւ ելայ. հինգ տառը սուինաւոր զօրքերու միջև տեսայ Եաղճեան Գրիգոր էֆէնտին, Սարսեցայ մնացի զարմանքէս, Եաղճեան Գրիգոր էֆէնտին կը բնակէր Քէսրիկ անունով գիւղ մը, քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ, Հօրմէն իրեն մնացած էր բազում հարստութիւն և հող. լաւ կ'ապրէր. ճաշի ատեն տառնըհինգ քսան հօգի հիւր կուսենար: Քէսրիկի մօտ կար Խըրխըրք անունով պրդտիկ գիւղ մըն ալ, այս գիւղին հողերն ալ մեծ մասամբ Եաղճեան էֆէնտինն էին, ընդարձակ պարտէզ մըն ալ ունէր. ես ամառները ընտանեօք կ'երթայի

Խըրխըրըքի պարտէզը , վրան կը կանգնէի և հոն կը բնակէի : Եաղճեան էֆէնտիի պարագան կը կազմուէր կնոջմէն , մէյ մըն ալ աղջիկէն : Ասոնք առտուն կանուխ քովերնիս կուգային և մինչև ուշ ատեն կը նըստէին մեզ հետ : Ես երիտասարժական խանդավառութեամբ կը քննադատէի թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը եւ անէծք կը կարգայի Եըլտըզի բնութացքին և գործերուն վրայ : Միասին անցուցած չորս ամիսներուն միջոցին , ոչ իսկ անգամ մը , Եաղճեան էֆէնտիի բերնէն բառ մը չէր ելլեր կառավարութեան մասին :

Նայնիսկ երբեմն .

— Ո՛վ դուն , բնաւ զգացում չունի՞ս մի , կ'ըսէի և կը նեղանայի :

Ծշմարտապէս ալ հիւլէի չափ իսկ յարաբերութիւն չունէր քաղաքականութեան և դիւանագիտութեան հետ : Հի՛ւա , կարելի՞ էր այս մարդը իբր քոմիթէի նախագահ տեսնալ ու չղարմանալ : Այս ճշմարտութիւնը հասկցողի կուսակալի փոխանորդին , ականջը չմտաւ : Նախագուշակելով գալիքին ծանուցութիւնը , գացի Արփիարեան էֆէնտիին տունը , լուր զրկեցի այն հայ բեւեռելիներուն որոնք վստահ էին բարեկամութեանս վրայ . ամենքն ալ եկան . ըսի .

— Այս ընթացքին ես չեմ հաւնիր կոր . այս երեկոյ Եաղճեան էֆէնտին ձերբակալեր բերեր են , իբր քոմիթէի նախագահ , վաղը քեզի , միւս օրը անդիին պիտի բռնեն , պիտի փնտցնեն բանտերու մէջ . այսպէս չըլլայ իսկ , գիւղերու մէջ ջուրի պէս արիւն կը հոսեցնեն եղեր . աշխատինք առօր առջևը առնելու . ամենքն ալ համաձայն մնացին խօսքերուս :

— Ի՞նչ ընենք ըսին :

— Վաղը առառւ կանուխկեկ երթանք զօրաբանակի

հրամանատարին քովը, Տիգրանակերտի մէջ այսպէս, Մալաթիոյ մէջ այնպէս է եղեր մեղի ի՞նչ, մենք, վերջին աստիճան հաւատարիմ ենք կառավարութեան, Լուր ուղարկենք կուսակալի փոխանորդին ալ: Խորհրդակցութեան գնենք հոն հարցը և յանգեցնենք լաւ ելրակացութեան մը:

Կարծիքս ընդունուեցաւ:

Հետ որոշման, յաջորդ օրը, առտուն կանուխ գացինք զօրանոց: Կուսակալի փոխանորդին հետ զօրանոց եկան Մուսթաֆա Նալիմ փաշան և խել մըն ալ պաշտօնատարներ: Հարցը խօսակցութեան գրուեցաւ: Յայտարարութիւններ եղան Խարբեդի հայերու հաւատարմութեան և կառավարական հրամաններուն հընադանդելու մասին:

Հրամանատար Մուսթաֆա փաշան՝

— Լա՛ւ, ի՞նչ ընենք, բաւ:

— Զօրք հանեցէք գիւղերը, թո՛ղ ցրուեն քիւրտերը, թո՛ղ վերջ գտնայ գրգռութիւնը:

— Աղէ՛կ, բայց զօրքերը գիւղերը ցրուելն ուս ետքը, ինչպէ՛ս կրնանք վստահիլ որ գէշութիւն չպիտի պատահի կուսակալութեան կեդրոնը:

— Ի՞նչ վստահութիւն որ կ'ուզէք պատրաստ ենք տալու:

— Ուրեմն հայ երեւելիները՝ իրենց վստահութեան ներքեւ առնելու են թաղերը, դէպք պատահած թաղին պատասխանատուութիւնը կը պատկանի երաշխաւորին, ասկից զատ բոլոր գէնքերը հաւաքելով, վաղն առաւօտ պէտք է յանձնել զօրանոցը: Եթէ այսպէս ըլլայ ես ալ զօրք հանելով, կը ցրուեմ խուժանը և քիւրտերը:

Շնորհակալութեամբ ընդունուեցաւ այս առաջարկը, երաշխաւորագիր մըն ալ տրուեցաւ, ամէն ոք

ուրախութեամբ բաժնուեցաւ զօրանոցէն այն կարծիքով թէ գրգռութիւնը վերջացաւ։ Միւս օրը, կանուխ նորէն հաւաքուած տեղի ունեցաւ զօրանոցին մէջ։ Մէջ տեղ բերուած զէզերու քանակէն կը մակարերուէր կորոր, եթէ ամբողջ չլռեմ. քաղաքին մէջ գտնուած զէնքերու հարիւրին ութսունը հաւաքուած էր։

Կրկին մեծ գահլիճը կը գտնուէին կոր հաւաքող պալատներէն, տկանաւորներու և երեւելիներու, Հազիւ կէս ժամ էր անցեր, ահա լէժիի տնօրէն Մուրադ պէյը թեւ տռնեց, Զիս մօտեցուց պատուհանին։

— Սա՛նկ նայէ՛, րսաւ։

Նշան ըրած կողմը նայեցայ, Մօրնիք անունով գիւղն էր, ութը տասը վայրկեան հեռաւորութեան վրայ, գիւղին բոլորածիր խուժան կը տեսնուէր եւ արկէց նըկէց ծախ կը բարձրանար կոր։ Անապարանքով հեռադիտակ մը ճարեցի, նայեցայ անով, հասկըցայ որ յարձակման ենթարկելով գիւղը կրակի է տըրուած. իսկոյն տարածուեցաւ զէպքը, հայերու երեսին գոյնը նեւեց. կուսակալի փոխանորդին քովը գացի. խօսեցայ թէ կառավարութեան պարտադրութիւնն է յարգել երէկի պայմանագրին տրամադրութիւնները։

Կուսակալի փոխանորդը ձեռքը պզտիկ մատիտ մը և թուղթի կտոր մը, կ'աշխատէր կոր լրացնել բանաստեղծութիւն մը, զոր շարաթ մը առաջ ճեմիչին մէջ սկսած էր։ Տեսնելով սր խօսքերս չեն ազդեր կոր, քանի մը հայեր ևս աւել քով՝ և գացի հրամանատար փաշային։

Ըսինք որ խոտման համեմատ զօրք հանէ, առաջըն առնուի այն համարձակութեան, որով զօրանոցէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուած գիւղ մը կռիւլով հրգեհեղու առտիճանին են հասած։

Ի պատասխան։

Զօրք հանելը կայսերական հրովարտակի կը կարօտի, ըսաւ :

Ամենքս ալ զարմանքնուս սարսափեցանք :

Սենեակէն դուրս ելած ատեննիս, ըսի ներքը եղած հայերուն :

— Հասկցուեցաւ որ կառավարութիւնը ստորին վարմունք պիտի ունենայ, պէտք է որ ամէն մարդ իր գլխուն ճարը նայի :

Ողջ-մեռած տունս դարձայ :

Հինգ վայրկեան ետքը իմացուեցաւ Մօրնիք կոխելնին, պարզ էր հրամանատարին պատասխանը :

Եղկելի Հայերը սկսան ապաստանիլ տուններն այն մահմետականներուն, որոնց վրայ վստահութիւն ունէին :

Տունը ուր կը բնակէի ես, յայն, պարտէզը ընդարձակ, պարունակութիւնը մեծ էր, փողոցին դուռը բացէի ինչո, կին, տղայ, եօթը ութը հարիւր հիւր ունեցանք, իրարու ետեւէ փախչելով, գալու սկսան գիւղերէն, Ամէնուն ալ մօրմիւսներն ու գէմքերնին արիւնախախաւ րլլալուն, յայտնի էր թէ դանակի տակէն ելած էին :

Քաղաքին մէջ ոստիկան մը իսկ չէր տեսնուեր կոր, բոլորն ալ գիւղերը գացեր էին Թալանի, զեղծումի և ռեւագործութեան համար : Բացի փախստական վիրաւորեալներէն, ոչ ոք կը տեսնուէր փողոցներուն մէջ, այն օրը, մինչև երեկոյ քաղաքը մխրճուած էր սուգի և ամայութեան մէջ :

Իրիկուան մութը կոխելուն, հին Սարքերգի*) մէջ

*) Բուն Սարքերգ քաղաքը չորս հարիւր տունով քաղաք մըն է լեռան վրայ, Կուսակալութեան կեդրոնը, այդ լեռան ստորոտը, դաշտը առանձին քաղաք

հրգեհի բոցերը տեսնուիլ սկսան :

Այցելեցի մահմետականներու տունները ապաստանող շատ մը հայերուն : Թշուառները ինքզինքնին ըսպանդանոցի մէջ փակուած մսավաճառի հօտ մը կը նկատէին կոր :

Շատ զգացուեցայ : Միայն թէ այս զգայնութիւնը իմ մէջս յառաջ բերաւ հնարքի գաղափար մը :

Ուղղակի կառավարչատուն գացի : Կուսակալի փոխանորդը ինծի տուաւ հեռագիր մը ծածկագրելու համար : Այս հեռագրին իմաստը՝ «չնորհիւ կայսերական կառավարութեան, անգործութիւնը կատարեալ է, ամէն մարդ իր բանով ու գործով զբաղած է»-ի ձևով խմբագրուած էր : Մինչդեռ կուսակալի փոխանորդը պիտի ամչնար այս տեսակ հեռագիր մը տալու, եթէ երբեք կառավարչատան տանիքը ելլալով գիտէր մոմի պէս այրիլը ամբողջ գիւղերուն, լսէր ողբագին օգնութեան կոչերը սպաննուած կիներուն և տղոց :

Անընդհատ իրարու կը հետեւէին կոր կուսակալին այս իմաստ հեռագիրները :

Սրբեմն երբեմն պալատէն . «կրօնականներ որկեցէ՛ք, ժողովուրդին խրատ տան»-ի եղանակով հրովարտակներ կը հաղորդուէին :

Ծօթանասունութաւն հազար հոգի մէջտեղը տարածուած՝ ջուրի պէս արիւն հոսած, ամէն կողմ հրգեհի տրուած ատեն մը, այս ձևով հաղորդագրութիւններ՝ զօրութեամբ՝ «ձգեցէք ընեն ինչ որ կ'ուզեն» կը նշանակէր :

Եւ համրեցի տողերը, նոյնիսկ բառերը ծածկագրե-

մըն է : Մէջերնին ժամուան մը հեռաւորութիւն կայ, Աւելի գեղատեսիլ, օղաւէտ, այգիներով և պարտէզներով շրջապատուած գեղեցիկ տեղ մըն է Խարբերդը :

ուելիք հեռագրին, Գրեցի ճիշտ անոր չափ հեռագիր մը, Գրած հեռագրիս իմաստը.

«Տէրսիմ, Բալու, Քաղղէքի քիւրտերը միացեր են Բերդակ ջուրին գլուխը, մէջերնին կարեւոր ուժ մը տեսնալով.— «Ինչո՞ւ թոյլատու ըլլանք որպէսզի այստեղ Հայաստան մը կազմուի և այսքան ուժ մը ունենալնուս ետքը ինչո՞ւ ապրինք օսմանեան լուծին ներքեւ, անպատեաա քիւրտ կառավարութիւն մը ըստեղծենք»-ի ձեռով սկսեր են խորհրդակցութեան, ի՞նչ ընենք:

Այս տեսակ երկիւղ մը պէտք էր, Սուլթան Համիտը վախցնելով լուրջ հրովարտական ձեռք բերելու համար, Կուսակալի փոխանորդը ստորագրեց այս հեռագիրը որպէս իր հեռագիրը:

Երեկոյեան տուն գարձած ատենս գտայ խել մը աղէտեալներ եկած գիւղերէն և հին քաղաքէն: Ամենքն ալ տեսած են եղեր, իրինց աչքերովն ին, իրենց ընտանիքէն մէկ քանիին կոտորուած ըլլալը:

Տխուր էին անոնց հառաչն ու աղաղակները:

Անոնց մէջ էր Տէմիրճեան Սիմոն էֆէնտին, հին Խորբերդէն եկած: Ան պատմեց թէ սպաննած են Ատանալեան (Լրթին էֆէնտին, փորձ ըրած են առեանգելու անգլիական հիւպատոս Մր. Թօմաի *) աղջիկը:

*) Այս դէպքէն քիչ առաջ մեռած էր, անգլիական հիւպատոս Մր. Թօմա, ազգով հայ, կինը անգլիացի:

Այն կողմերէն Հաճի Լութֆուլլահ անունով անուանի սրիկայ մը փորձեր է փախցնել աղջիկը. միրալայ Շիւքրի պէյ առեր է ձեռքէն. Խան գիւղացի Խըրփօ անունով աւագակ մը փախցուցեր է աղջիկ մը տմերիկեան զօլէճի աշակերտուհիներէն, թէև մէկ երկու ամիս ետքը ձերբակալուեր բայց անպատիժ է մնացեր:

Շուտ մը խօսեցայ այս եղկելիներուն, միտթարե-
լու նպատակով : Յայտնեցի թէ , վաղը վախճան մը
պիտի տրուի այս ոճրագործութեան : Բնականաբար ,
չէի կրնար մտնրամասնութիւններ տալ :

Առտուն կանուխ , արեւը չծագած , կուռակա-
լին փոխանորդը զիս կանչեց : Գացի յոյսով և յուզու-
մով : Այնտեղ էր հրամանատար փաշան ալ : Եկեր էր
ճշմարտապէս հեռագրին պատասխանը :

Պատասխանին իմաստն էր .

«Շուտ հաճեցե՛ք պատրաստի զօրքը , Վենքի տակ-
առե՛ք պահեստիները , գործածեցե՛ք քանի ընդանօրնե-
ր ունիք , ցրուեցե՛ք քիւրտերը , ջնջեցե՛ք խառնաշփո-
քութիւնը» :

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարն ալ զար-
մացան . ես՝

— Անպատճառ օտար միջամտութիւն սկսած է .
գործը այս աստիճանին բերելու չէր , ըսի .

Կուռակալութեան կեդրոնը իսկոյն յրջապատուե-
ցաւ զօրքով , երեք թնդանօթներ զետեղուեցան բարձ-
րագիր տեղեր . կրակ բացուեցաւ Հին Խարբերդի և
Հիւսէյնիկ գիւղի վրայ խուռներամ յարձակող քիւր-
տերուն գէժ : Աւելի յիտակը քիւրտերուն վրայ կը-
րակ ընելու պատրուակով ռումբի և գնդակի նշաւակ
ըլլալ սկսան հոգինին ազատելու համար հոս հոն փախ-
չող հայերը . ամերիկեան հիւպատոսարանն ալ ծակ
ծակ եղաւ . այնքան որ «կառավարութեան հրամա-
նով հայերը կը կոտորենք կոր» ըսող քիւրտերը , տե-
նելով այս արգելքը , լաւագոյն համարեցին ցրուիլ :
Ընդհանուր դատախազ Շէվքէթ , հարցաքննիչ գատա-
ւոր Ազիզ , ազնուականներէն Չութէլիզադէ Իսհակ ,
հանի էօմէր , Ռուհէտտին , Ասըմ պէյերը մաքրաւորա-
անձեր էին : Այս մարդիկը համամիտ չէին այս խայտա-

ռակ կացութեան : Համաձայնաբար այս անձերուն հետ մտանք քիւրտերուն մէջ . Մերթ խրատով , մերթ երկիւղ տալով աշխատեցանք ցրուել զանոնք : Բաւական ալ յաջողեցանք : Յանդառօրէն փախչելով , չըջականերէն գալ կարողացող հայերէն լուր ձեռք բերինք : Սպանութիւնները այնտեղերը շատ աւելի եղած էին . Լերաբկիրի մէջ քիւրտերը պաշարեր են ամբողջ քաղաքը , կոտորեր են քաղաքին դուրսը գտնուած քարիւղի շտեմարանը . եղած քարիւղը առնելով թափեր են հալկական թաղին բոլորտիքը և կրակ տուեր են : Մէջը մնացողները այրեր , դուրս նետուողները գնդակահար են եղեր : Կոտորուեր են չորս հազարէ աւելի հայեր : Մալաթիոյ մէջ նոյնպէս քարիւղ թափելով այրեր և փճացուցեր են եկեղեցին ապաստանող հազարաւոր մարդիկ : Տիգրաճակերտի մէջ հրդեհներ են բոլոր հայ տուները , ոչնչացուեր են հազարաւոր մարդիկ , թալանի տրուելով հրդեհուեր են նոյնպէս շուկաները , մինչև իսկ տուն մը ազատ չէ մնացած գիւղերու մէջ : Միայն Խարբերդի կուսակալութեան մէջ , կորուստի քանակը յիսուն հազարի չափ կը կարծուէր կոր : Միեւնոյն ոճիրները տեղի ունեցած էին Սըվազի էնկիւրիի , էրզրումի , Երզնկայի և վերջապէս բոլոր հայաբնակ գաւառներու մէջ :

Ձինուոր և թնդանօթ հանելը , քիւրտերուն եղած ապառնալիքը՝ յառաջ բերաւ սպասուած օգուտը : Կուսակալութեան կեդրոնին վրայ , երկու օր տեղ յարձակումներէ վերջը , յոյսերնին կտրելով , ետ քաշուեցան և ցրուեցան : Երբ քիւրտերը բոլորովին քաշուեցան , հոռ հոռ ապաստանած հայերը սկսան վերադառնալ իրենց տեղերը : Ձմրան եղանակը ի գործ գնելու էր սկսած իր խստութիւնները , այն ատեն էր որ մէջտեղ պիտի դար երկրորդ ողբերգութիւնը : Տղաքներ ,

որ կորսնցուցած էին իրենց հայրն ու մայրը, հայրեր ու մայրեր, որ լուր չունէին իրենց սրտահատորներէն, եղբայրներ՝ որ կորսնցուցած էին իրենց եղբայրներն ու քոյրերը, կը մխիթարուէին որ անոնք տեղ մը պահուըտած են: Բայց գիւղերնին վերադառնալով անոնց հետքը չսեսնալով, կռահելով վախճանը, որուն ենթարկուած էին անոնք, կը սկսէին ողբի ու կոծի: Իրենց տուներուն մէջ նշանն իսկ չէր մնացեր գոյքի և արմտիքի: Քիչ փորձանք չէ ձմրան և անձրևներու եղանակին մնալ անտուն, անօթի, առանց անկողնի և առանց վերմակի: Այս կացութեան հետեանքով, հազարաւոր դժբախտներ, որոնք արդէն երկիւղէ, վիշտէ, տեսակ տեսակ ձախորդութիւններէ հիւանդացած էին, գետինները փռուեցան բոլորովին անպատասպար: Պառկեցան տակը հրկիզեալ տուներու փլչելու վրայ պատերուն, խոնաւ հողերուն վրայ: Չորսական հինգական ժամ հեռաւորութենէն այս թափառական եզկելիները կրկին կուսակալութեան կեդրոնը գալով, ստիպուեցան դռները ափ առնելու և իրենց չգիտցած ձայնով ու լեզուով պատառ մը հաց մուրալու:

Այդ միջոցին էր որ, Կարին իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ կուսակալի փոխանորդը: Կուսակալի փոխանորդութեան համար եկաւ Մալաթիոյ կառավարիչ Ալի փաշան: *)

*) Ալի փաշան ծանօթ է Արաբ Ալի փաշա յորջորջմամբ, նշանաւոր իր զեղծումներով և կողմնակալութիւններով: Այս մարզն է, որ պատճառ եղած է, Մալաթիոյ մէջ տասը հազարի չափ հայերու այրելուն: Լուր է զրկած նոյնիսկ գաւառական ժողովի եւ դատարանի տնգամ եղող հայերուն և ակտնաւոր վա-

Ողջ մնացած ոչ մի հայու երեսին վրայ, արեան հեաք չէր տեսնուեր կոր: Չյուսացուելիք վատութիւններ տեսած էին այն թուրքերէն, որոնց մինչ այն ատեն օգնութեան ձեռք կարկառած էին. Մահմետականներուն և ոստիկաններուն գրպանները գրամով, տուններին լեցուած էր գոյքով ու կարասիքով:

Կուսակալի փոխանորդ Ալի փաշան՝ անգութ, անզգամ ըլլալուն հետ ալ ապուշ ու վեհերօտ մարդ մըն էր: Իրեն հետ տեսնուած մէկ պահուս ըսի.

— Լուր առի որ Անգլիա Իսկէնտերուն զբահաւոր պիտի ղրկէ և զօրք հանէ. Ռուսաստան ալ բանակ մը ղրկելու վրայ է եղեր. յայտնի է որ մեծերը, պատասխանատուութիւնը նետելու համար իրենց վրայէն, փոքրերուն վրայ կը սետեն յտնցանքնին, ասոր համար աչքերնիս բանանք.

— Ի՞նչ ընելու ենք:

— Ընելիք շատ գործ կայ. նախ՝ ըստ կարելւոյն հաւաքելու է հայերուն աւարի տրուած ապրանքները և գոյքերը և զանոնք դարձնելու է իրենց տէրերուն: Կերակրելու և բնակեցնելու է անօթի և մերկ մնացողները. Եթէ կը ջանկաք, յանձնախումբ մը կազմեցէք, ես ալ գտնուիմ այդ յանձնախումբի մէջ. Հայերէն ալ քանի մը հօգի անգամ թող ըլլան:

— Արտօնութիւն առնենք Պոլսէն:

— Ասիկա ներքին գործ է, կապ չունի Պոլսոյ հետ:

ճառակաւորներուն «գան զիրենք պիտի պաշտպանեմ», ըսելով, եկեր են. անիկա պահուած ոստիկաններուն հրակ ընել տալով ոչնչացուցեր է զանոնք, կառավարութեան բակին մէջ. Ասոնց մէջն են եղած Մենտիլ-ճեան էֆէնտիի և Պենափարթեան էֆէնտիի պէս մեծարժէք անձեր: Ասիկա ինքը կ'ըսէր հպարտանալով:

Երբ հոս օտար մարմիններ գան, անտուն, անօթի մէկը տեսնելու չեն։ Ասոր կայսրն ալ գոհ կը մնայ։

Ալի փաշան համոզեցի, յանձնախոսմբ մը կազմեց, ըսածիս պէս հայերէն ալ չորս անձեր անդամ ընտրուեցան։ Պարապ սենեակներ պատրաստեցինք կառավարչատան մէջ։ Հետերնիս վեցական-եօթական ստական տունելով ելանք գիւղերը։ Սկսանք որոնումներու, բազում գոյք գտնուեցաւ։ Ընդհանրապէս թաղեր էին գետինները, Խոտոները։ Պահեր էին ծխնելոյղներու խորշերուն, պատերու պարապութիւններուն մէջ։ Եւ միջոցով պատասպարուեցան շատ մը ընտանիքներ եւ տղաքներ, որոնց գոյքերը մէջտեղ չէին ելած, թէ ոչ հազարաւոր մարգիկ պիտի մեռնէին ցուրտէն։ Խառնակութենէն տասնուհինգ օր ետքը մարմին մը եկաւ բաղկացեալ պաշտատական սպայակոյտի հրամանատար Շաքիր փաշայէն և ծերակոյտի անդամներէն, Ռիւշտի պէյէն։ Եկած օրերնուն գիշերը, սեղան տրուեցաւ իրենց Ռէժիի տնօրէն Մահմուտ Պէյի կողմէն։ Այս խնճոյքին ներկայ էին կուսակալի փոխանորդը, հրամանատարը, ընդհանուր դատախազը և ես։

Յաջորդ գիշերը ես հրաւիրեցի կերակուրի։

Սեղանները պատրաստեցի շատ շքեղ և կատարեալ ըմպելիքներով, կրնամ ըսել թէ գրեթէ ընդօրինակեցի Սուլթան Համիտի խնճոյքները։ Գոհ մնացին մեծապէս։ Շարունակ կը խմէին կոր։ Գլուխներու տաքցած մէկ միջոցին, մէջտեղ դրուեցաւ քիւրտերուն ասպետամբուլին յարուցած ըլլալու սուտ հարցը։

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարը ըսին թէ ասանկ բանէ մը լուր չունին։

Ես խնդացի և ըսի։

— Սամսունէն մինչև հոս կառքով եկաք։ Ուրիշ

տեղերը չեմ գիտեր: Չհրգեհունած քաղաք մը, գիւղ մը տեա՞ք այս կուսակալութեան սահմանին մէջ: Ձեր տեսած հայերուն մէջ հանդիպեցա՞ք մարդու մը, որ իր ընտանեկան պարագայէն քանի մը հողի սպաննուած չունենար: Վստահ եմ, որ «ո՛չ», պիտի ըսէք: Լեօն առաջիկայ ըլլալով հանդերձ, կուսակալի փոխանորդ Ալի Էմիրի էֆէնտին, կայսերական պալատ հեռագիրներ քաշելով, երկրին խաղաղութեան մասին խօսելով, կը խաբէր կոր կայսրը: Լսիկա հաւատարմութիւն չէ, դաւաճանութիւն է: Պէտք է ամէն բան շիտակ իմացնել կայսեր, որպէսզի այն ալ ըստ այնմ միջոցներ ընտրէ: Ի՞նչեր մը խարքերդի դաշտը ամբողջ կըրակներու մէջ էր մնացեր: Վիրաւորներուն օգնութեան կոչերն երկինք կը բարձրանային կոր: Լնանկատեն մը երբ լեռներն ու քարերը կը սարսռային, այս մարդը հեռագիր մը գրեր է միեւնոյն իմաստով, ինձ տուաւ ծածկագրելու համար: Ահա այս ձեռով կազապարեցի այն հեռագիրը (ու գրպանէս հանեցի ընդօրինակութիւնը): Հրգեհունեցաւ, աւերուեցաւ կուսակալութեան մէն մի կէտը, կոտորուեցաւ և աւարի տրուեցաւ մէն մի անկիւնը: Մնացեր էր միայն կուսակալութեան կեդրոնը, Ամէն անոնք որ կրցեր էին փախչիլ գիւղերէն, ասկից ու անկից ապաստաններ էին հօս: Եթէ այստեղն ալ յարձակումի ենթարկուէր, անկասկած երեսուն-քառասուն հազար հոգի ևս պիտի իյնային գիտապատ. մինչդեռ, ազատելու համար երեսուն-քառասուն հազար հոգի, կարելի է, ամէն տան, նուիրաբերել միայնակ գլուխ մը:

Ահա գլուխս:

Շաքիր փաշա սրտոտ, մարդասէր անձ մըն է եղեր: Երկարեց ձեռքը:

— Կը շնորհաւորեմ ձեր խղճմտանքին վեհութիւ-

նը, — ըստւ :

Սակայն Սուլթան Համիտի է՛ն ծանօթ, է՛ն հօգի
այրօղ լրտեսներէն՝ Արաբ Սամի պէյը, առտուն կա-
նուխ հեռագրով տուեր էր իր ժուռնալը :

Իսկոյն ես ալ գրեցի հեռագիր մը :

«Բնա՛ւ կասկած չըլլայ որ, պիտի գայ ժամանա-
կը, երբ հաշիւ տալ պէտք պիտի ըլլայ Եւրոպայի,
թերեւս ամբողջ մարդկութեան՝ այս ցաւագին ոճիր-
ներու մասին : Իմ ըրածս, ան ատեն, պիտի նպաստէ
թեթեւացմանը ձեր պատասխանատուութեան» :

Տարիներ ետքը, պալատական ընկերներէս մէկէն
իմացայ թէ Արաբ Սամիին ժուռնալը և իմ հեռագիրս
չատ գէշ կերպով շուարեցուցեր, շատ բարկացուցեր
են Սուլթան Համիտը, մինչև անգամ ան մտածեր է
մահուան դատապարտել զիս :

Այս աննախընթաց ոճիրները արիւնեցին բոլոր
սիրտերը խղճահար և դատողութեան տէր անձերուն :
Շատ սրտաճմլիկ տեսարան մըն էր տեսնել մարդիկ,
որոնք կեանքերնուն մէջ տփ չէին բացած ու հիմա
դռնէ դուռ չըջելով պատառ մը հաց կը մուրային,
խումբերով տղաք որոնք փողոցէ փողոց թափառելով
կ'որոնէին իրենց հայրերը, մայրերը և եղբայրները :

Պատահեցաւ տեսնել շուկայ և վաճառանոց եկող
քիւրտերէն եօթանասուննոց մարդուկ մը՝ զարդար-
ուած, օձիքը ժանեկաւոր ժաքէթով մը, նոյնպէս
կանաչ փաթթոցով, մօտաւոր գիւղի իմամ մը, որուն
որունքի ստորին մասէն կը նշմարուէր կանացի վար-
տիկի մը ֆիւթօն :

Լա՛ւ թէ խնդալ, կարելի չէր որոշել այս կացու-
թեան հանդէպ :

Այս անվերջ ոճիրներուն, տեսարաններուն վրայ

արդարութեան քող մը տարածելու ոճրապարտութեամբ, դատի տակ առնուեցան կարգ մը քիւրտերը։ Առանցմէ անպարտ արձակուեցան կաշառք տուողները։ Հտուողները (որքան որ միտքս մնացած է) վաթսուն հոգի, երկուական, երեքական տարի ժամանակամիջոցով աքսորուեցան Ափրիկեան Տրիպոլիս։

Ուայտառակութեան ալիքները շարժած ատեն, մեծ փութաջանութեամբ փնտռուելու վրայ էին Ահարոն ու Արութ անունով երկու հոգիներ։ Մին մասվաճառ և միւսը նպարավաճառ։ Իբրեւ թէ ասոնք ֆէտայի են եղեր, անոնց մարմինները վերցնելը կը նըկատուէր սրբազան պարտականութիւն։

Նպարավաճառ Արութի մայրը հէգ Հռիփսիմէ բարեկամուհինիս էր, գրեթէ ամէն օր տուներնիս կ'ըլլար, տղուն վարքն ու բարքը գիտէինք, կապ չունէր անանկ ֆէտայիութեան, քովթէճիութեան հետ։ Բայց յանցանքը կը կայանար իր գեղադէմ, երիտասարդ և վայելուչ ու յաղթանդամ մարդ մը ըլլալուն մէջ։

Մասվաճառ Ահարոնին ալ ֆէտայի անունը կուտային, որովհետեւ ունէր խոշոր և թաւ ընչացք, երկիւղալից երեոյթ և ազատամիտ էր։

Սա, այս երկուքն ալ առած էի տունս եւ պահած էի ստորին յարկը։

Հակառակ ասոր, մահմետականներու բերնէն.

— «Այս գիշեր մասվաճառ Ահարոնը այսինչ գիւղն է գացեր. տասնրհինգ մահմետականներ է մեռցուցեր... Առտուան դէմ Արութ քսան տղոյ մորթելով, աշտարակ մըն է շինել անոնց գլուխներէն»-ի պէս յերիւրանքներ կը լսուէին կոր։

Յայտնի էր թէ հայերուն վերագրուած յերիւրանքներուն նպատակն էր ատելութեան կրակը վառել անոնց դէմ։

Շատերը պաշտօնեաներէն, հասարակութենէն, ոռտիկաններէն, վերր յիշած եզանակովս, տիրացան հարստութեան. Բայց կը վստահեցնեմ որ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, այս արիւնոտ հարստութիւնները սիկարի թուղթի մը բոցին պէս փայլելով մարեցան. նոյնիսկ այն որ օրինաւորապէս վաստկուած էր, ան ալ միասին գնաց:

Ստորեւ, այս մասին, օրինակելի դէպք մը պիտի պատմեմ:

Դէպքէն երկու ամիս վերջը կայսերական հրաման մը հասաւ որով աքսորավայրս Իզմիր կը փոխադրէին:

Ձմեռը սաստիկ էր. գոց էին ճամբաները, նոյնիսկ թղթատարը չէր գործեր կոր. կամայ ակամայ սպասեցի ամիս մը. Անկառկած էր թէ, Խարբերդէն բաժնուելովս, պիտի սպաննուէին Ահարոնը, Արութը եւ դեռ աչքի փուշ եղած քանի մը հայեր, մօտս կանչեցի զիրենք, ըսի իրենց թէ միասին պիտի տանիմ զիրենք: Պատրաստուեցան: Որոշեցինք ճամբայ ելլալ Փետրվար մէկին: Իրօք ձիւն, փոթորիկ կը շարունակէին կոր թէեւ, բայց բաց օդով, ասոնց հետ ճամբորդելը վտանգաւոր նկատելուս, աւելի յարմար դատեցի փոթորկոտ ատեն ճամբայ իյնալը:

Մեւս կողմէն լուր առի որ, քրիստոնեայ, մահմետական խել մը անձեր կը պատրաստուին յաւղարկ գալու մեզ մեկնելու օրերնիս:

Այս պարագային վտանգաւոր գործ մըն էր հասարակութեան առջեւն, քաղաքէն հանելը այն անձերը զորս միասին տանել կ'ուզէի: Օր մը առաջ քովս հրաւիրեցի Հիւսէյն անուհով Տէրսիմցի ոստիկան եւ թասպան. Վստահութիւն ունէի այս անձին վրայ:

Խնդրեցի իրմէն, որպէսզի ընդունի վրաս առած աս

մարդիկս և ինծի յանձնէ Տէվէ Պօյնու լերան ստորո-
ւը :

— Գլխուս վրայ, ըսաւ այս քաջասիրտ և արթուն
անձը. Գրչերուան մութը կոխելուն եկաւ, զանոնք ա-
ռաւ և տարաւ :

Յաջորդ օրը կանուխ, յենք ալ կենդանիներ հեծ-
նելով ելանք ճամբայ : Լիդարե հազարէն աւելի հա-
յեր և քանի մը հարիւր մահմետականներ ընկերացան
մեզի մինչև Մօլլա գիւղ որ երեք ժամ հեռաւորութեան
վրայ կը գտնուէր : Իրարմէ բաժնուեցանք ջերմ եւ
անկեղծ արցունքներ թափելով : Երբ Տէվէ Պօյնու լե-
րան փէշը հասանք, դէմերնիս ելաւ ենթասպալ Հիւ-
սէին էֆէնտին, իմ իրեն յանձնած մարդոցս հետ : Ինձ
յանձնեց ամէնն ալ ողջ առողջ : Ինքն ալ, այդ գիշեր
եկաւ մեր օթեւանելիք Կէզին խանը : Զիւնը հետզհե-
տէ աւելնալու վրայ էր : Անկից մինչև Տիգրանակերտ,
ճամբաները, վտանգներ անցուցինք ձիւնին և փաթո-
րիկին պատճառով : Երբ Արդընի քաղաքին եզերքի օ-
թեւանը պիտի իջնէինք, չորս հինգ փաթթոցաւոր մար-
դեր ելան դէմերնիս : Սենեակ կրեցին մեր գոյքերը,
մաքրեցին և շուտ բերին : Սակայն աս մարդոց կեց-
ուածքն ու ընթացքը և յարմարեցուած ճերմակ լաթէ
փաթթոցները կասկած ներշնչեցին մեզի : Տարակոյսը
զոր զգացի, յայտնեցի ընկերներէս Պետրոս Գասպար-
եանի : Հինգ տասը վայրկեանէն Պետրոս Գասպար-
եան քովս դալով ըսաւ ինծի առոնց հայ ըլլալը :

Կանչեցի անոնցմէ մին, նստեցուցի :

— Ինչ պատահեցաւ այստեղերը հարցուցի իրեն :

Առաջին անգամ, խեղճ մարդը շատ երկմտեցաւ :
Բայց քաջալիքուեցաւ երբ Գասպարեան, հայերէն լեզ-
ւով, վստահեցուց զինքը :

— Մենք շատ դէշութիւն տեսանք, տասնը չորս

տարի է , այս օթեւանը կ'աշխատիմ ես . կրտսեր եղ-
բայրս և որդիս ալ միասին կ'աշխատէին , օթեւանին
տէրը մահմետական է , շաա կը սիրէր մեզի , մինչև
հիմա , հինգ փարա ֆլաս տուած չունինք իրեն : Մենք
էր որ կը տեսնայինք իր ամէն գործերը : Օրին մէկը
աշխարհք իրար խառնուեցաւ . Ազգականներէս երեքը ,
քաղաքէն հոս եկան արիւն քրտինքի մէջ . Անուանս Աբ-
րահամ է :

— Ամա՛ն Աբրահամ , պահէ մեզի , մահմետական-
ները պիտի մեռցնեն մեզի , քաղաքը հայ չի մնաց ,
ըսին :

Ախոռ մտնելով պահուելու տեղան , Նրկու պղտիկ աղ-
ջիկներ և կին մը ունէի , զանոնք մտաբերեցի : Տուն
գացի վազելով , ոտքերս կոտրէին և չերթայի : Դռ-
ներն իս կռնակի վրայ թաց էր : Ներս մտայ , մէկ
սենեակ մըն է տուններնիս , սենեակի դրան մօտ , ա-
րիւն լուայ և մեռած գտայ կիսս և աղջիկներս , այն-
տեղէն վերագարծայ հոս , խենթի պէս . Ատկէց աւելի
ստորնութեան հանգիպեցայ այստեղ . Մեր էֆէնտին կը
դաշուհարէր կոր տղաս : Տղաս կը պաղատէր կոր ի-
րեն : Հակառակ անոր աղաչանքներուն էֆէնտին կը
կրկնէր կոր իր հարուածները : Բռնեցի այս վերջինին
թեւը . կեցաւ , Կեցաւ , բայց երեք ժամ ետքը մեռաւ
եղկելի զաւակս : Հիմա մնացինք երկու եղբայր : Եր-
կուքնուս ալ խելքը գլուխնիս չէ : Միւսոյն գիշերը
տասնըհինգ մահմետականներ եկան հոս : «Մահսե-
տական եղէ՛ք , թէ չէ ձեզի պիտի սպաննենք» , ըսին .
կամայ ակամայ կեղծ մահմետական եղանք , մեր է-
ֆէնտին վեց հայ աշխատաւորներ ալ ունի , անոնք
ալ ընգոռնեցին մահմետականութիւնը : Մեզի թլփա-
տեցին . Հիմա , ամէն օր կրօնաւոր մը գալով , աղօ-
թել կը սորվեցնէ մեզի : «Էջնէտ» քաջել կուտայ :

— Օթեւանին տէրը թշնամութիւն ունէ՛ր տը-
ղուդ դէմ :

— Ո՛չ... աղառ կը ծառայէր էֆէնտիին անկեղ-
ծօրէն :

— Ո՛վ սպաններ է կինդ և միւս զաւակներդ :

— Չեմ գիտեր :

Խեղճ մարդուն կարողութիւնը չի մնաց խօսք խօ-
սելու : Ես ալ չուզեցի , աւելորդ հարցումներով նորո-
գել իր վէրքը : Բաւականացայ քանի մը միթիթարա-
կան խօսքերով :

Երբ Տիգրանակերտ հասանք , ուղղակի հիւր ե-
ղանք ոստիկան հաշարապետ Սապիթ ^{*)} պէյի տունը .
տասնըեօթը ընկերներս գրի այն պանդոկը , զոր Սա-

^{*)} Սապիթ պէյ , մենէ առաջ , ոստիկան հրամա-
նատար «թապուր աղասի» է եղեր Խարբերդի մէջ .
գատի տակ էր առնուած կաշառակերութեան և կողմ-
նապահութեան պատճառով . իր հարցաքննութիւնը տե-
ւեր է տարիներ . այն ատեն ոչ գոյք . ոչ դրամ է մը-
նացեր ձեռքը , հասեր է աղքատութեան և թշուառու-
թեան ծայրագոյն աստիճանին : Իսկապէս խղճալի վի-
կի մը մէջ էր . երբ զինքը ճանչցայ , միջնորդեցի հը-
րամանատար Մուսթաֆա Նայիմ փաշայի մօտ , դի-
մումներ կատարեցի , վերջապէս ազատեցի զինքը եւ
«թապուր աղասի» նշանակել Տիգրանակերտի . հո՛ն
գացած ատեն պարզապէս մերկ վիճակի մէջ էր , յիշա-
տակութիւնն ըրած միջնորդութեան հետեւանքով , ե-
րախտապարտ է ինծի , իր ռնտանիքը կը բաղկանար
իր կնոջմէն և ազջիկէն : Քանի մը էջ վերը ըսի թէ օ-
րինակ առնուելիք դէպք մը պատմեմ , այս դէպքը կը
պատկանի այս ընտանիքին :

պիթ պէյ ցոյց տուաւ ինձի։ Սապիթ պէյին տունը հիւր իջեալնելու չարժատիթը ընկերներու ձեռքը կառաւարակ տն վաւերաթուղթ չգտնուիլն էր։ Ճամբէն վերադարձուելու հաւանականութիւն կար։ Մտածեր էի, նոյնիսկ յարմարցուած թուղթ մը տունել Սապիթ պէյէն։ Իսկապէս ալ, շատ գիւրութիւն ցոյց տուաւ և օգնեց մեզ։ Յարմարցուած թուղթեր տուաւ մեզի։ Ճամբորդութեան առանձն օգուտներ տեսանք այս թուղթերէն։

Տիգրանակերտի մէջ, քրիստոնեաներու թաղերը, շուկան ծայրէ ի ծայր հրդեհած տւերած էին։ զտայ ճանչցած հայերէս մէկ քանին, տեղեկութիւն քաղեցի։ Տիգրանակերտի մէջ ալ կառավարական պաշտօնեաները, ոստիկանները, զինուորական սպաները առաջնորդ են հանգիստացի-կուսակալ էնիս^{*)} փաշան բանիւ և գործով գրգռեր էր մահմետականները, յոյժ նշանաւոր և յանգուզն վատերէն էր Տիգրանակերտի

^{*)} էնիս փաշան բնիկ Սելանիկցի էր, մուսուլման, քրիստոնէութեան ուխտեալ թշնամի սագի ուղեղով, մեծ ուրախութեամբ ընդառաջ էր գացած՝ «նիրի ըսպանութեան», տուներ կողոպտելու և զողութեան, զորս կրօնական առաքինութիւն էր համարած։ Քանի մը տարի ետքը, թէեւ Հալէպի կուսակալ նշանակուեցաւ, բայց պաշտօնի չկրցաւ անցնիլ հիւպատոսական մարմնի կողմէ չընդունուելուն համար։ Հազիւ ուրեմն արտօնեցին իրեն Հալէպի մէջ պարզ բնակութիւն մը։ Իր Տիգրանակերտի մէջ գործած նախնիներուն բերմամբ էր որ հիւպատոսները չհամաձայնեցան անոր Հալէպի կուսակալ կարգուելուն։

Աստուած անիծէ զինքը։

ալտյ պէյի չէր քէզ Լիզիմէթ փաշան։ Էնիս փաշայէն առած համարձակութեան վրայ, խելքի և մտքի ըսքանչացում առթելու աստիճան առաջ էր գացած բոլոր հայերու տուններն ու խանութները աւարելու եւ ոչնչացնելու գործին մէջ։

Այս ազէտները յոյժ աւելի եղած էին Տիգրանակերտի պատկան գաւառ և գիւղերուն մէջ։ Կոտորուած էին հազարներով մարդիկ, աւարի տրուած և հրդեհուած էին սնխարի բոլոր տունները։ Ձէր մնացեր ոչ մէկ հայու համար բնակելիք տեղ, վրան առնելիք վերմակ, պատառ մը հաց։ Այն ատեն Տիգրանակերտ կը գտնուէր վերեւ յիշուած Սարբերդ եկած քննիչ Յանձնախումբը։ Զօրաբաժնի հրամանատար Միւնիր փաշա անունով անձ մը, չատ աշխատեր է որպէսզի արգիլէ այս անգգամութիւնները և վատութիւնները, բայց առանձին մնալով ոչինչ կրցեր է ընել։ Տեսնուեցայ այս անձին հետ։ Սրտանց ուղղամտութիւն ունեցող մարդ մըն էր։ Կուսակալին հետ՝ իրենց պատուաբեր ընթացքը կատղեցուցեր է միւս յելուզակները։

Ի վերջոյ, ասոնց զրգուժով, պաշտօնանկ եղեր և աքսորուեր է։

Նշանատախտակ ուրիշներուն օրինակը ըլլալու համար։ Վերր, կարգին, խոստացայ պատմել օրինակելի դէպք մը։ Ըսած էի թէ ոստիկան հազարապետ Սապիթ պէյ՝ Սարբերդէն Տիգրանակերտ եկած էր, առանց զրպանը հինգ փարա ունենալու, գրեթէ մերկ զինակի մէջ։ Լիչքերնուս հաւատալ չուզեցինք, երբ հիւր եզանք իր տունը։ Տառը, տասներկու սենեակէ բազկացած իր տունը, վերէն վար կահաւորուած էր պարսկական դորդերով և ոսկեթել մետաքսեայ կերպասներով։ Սեղանի սպասները ամբողջ արծաթէ էին։

Իր կնոջ , աղջկան գլուխը , կուրծքերը , բազուկները զարդարուած էին ադամանդներով : Տեօնուած շքեղութիւնը և հարստութիւնը , անանկ ամսակոտն հազար գահեկանով ոչ թէ եօթր ամիսէն , այլ եօթը ութ տարիէն ալ չէր կրնար գոյանալ : Այս ստացուածքըն ու գոյքերը ամբողջ հայու ապրանք էին : Հիւրընկալութեան յաջորդ օրը նստած էինք միասին : Քիւրդ մը մտաւ սենեակը : Մատանի մը ունէր ձեռքը :

— Այս մատանին ծախու է , կ'ուզե՞ս մի . բայց շատ դրամ կը պահանջեմ , երկու ոսկի , ըսաւ ան :

Սապեթ պէյ առաւ մատանին նախեցաւ . Յետոյ ինծի ուղղելով՝

— Եթէ կ'ուզէք դուք գնեցէ՛ք , ըսաւ ինծի :

Զեռքս առի մատանին և քննեցի : Շատ խոշոր զմրուխտ մըն էր : Մատանին մօտեցուցի ապակիին , և

— Իբրեւամբ խիստ գեղեցիկ մատանի . ըսի , սակայն շատ գէշ տեսակէն արատ մը կայ մէջը :

Սապեթ պէյ մօտեցաւ գննեց ու շաղարութեամբ :

— Բան մը չկրցայ տեսնալ :

— Ուշադրութիւն ըրէք : Երկու շատ գէշ տեսակէն արատ կայ մէջը , մին՝ արեան , միւսը՝ աչքի արտառուածք՝ ընդամէնը երկու չիթեր , կը վախճամ օր քաղցկեղ ունենայ այն մատը , որ պիտի կրէ զայն : Սապեթ պէյ նեղօւեցաւ . « չեմ ուզեր » ըսաւ և քիւրտին վերադարձուց մատանին , այսուհանդերձ , նշանացի ըրաւ քիւրտին : Երբ քիւրտը դուրս ելաւ , պատրուակ մը ստեղծեց և ետէն գնաց : Կասկած չկայ որ գնեց զայն : Այս գէղքէն ետք , առի մը չէր անցած , երբ լուր առի թէ՝ պատճառաբանութեամբ չմը Սապեթ պէյ պաշտօնանկ եղած և բանտարկուած է . արգէն նիար և հիւանդկախ մարդ մըն էր , մեռեր է բանտին մէջ , կինը ամուսնացեր է , իր տան մէջ սպտարկող

երիտառարդ ուստիկանի մը հետ : Ուստիկանը դրամի է վերածեր ստացուածքը և ամբողջ գոյքը . զանոնք ամբողջապէս առնելով փախեր է . կինը մնացեր է հինգ փարայի կարօտ վիճակի մէջ , յետոյ հիւանդանալով մեռեր է քաղաքապետական հիւանդանոցին մէջ , առանց դրամի և անոք մնացած , ազջիկն ալ ինկեր է պոռնկանոց մը :

Ահա՛ թէ ինչ կ'ըլլայ վախճանը հարստութեան մը , որ ոճիրներով և ստորնութիւններով հաւաքուած է :

Ահա թէ ի՞նչպէս առաջ կուգայ քաղցկեղը մատանին կրող մատին վրայ :

Առոնց պէս շատ օրինակցու նշանատախտակներ տեսայ :

• •

Տիգրանակերտի մէջ կարաւաննիւ ստուարացաւ : Աւելցան եօթանասուներ չորս հայեր ալ : Ոչ ոք հինգ սանթիմ ունէր , այդ պատճառով այդ եղկելիները , ճամբայ ելան հետիոտն : Բարեբախտաբար դրամ ունէի ես , ասով էր որ կարողացայ հիւանդներուն ու ծերերուն մէյմէկ ջորի և ամբողջին կերակուր տալ : Տիգրանակերտէն ճանապարհելէս երեք օր ետքը հասանք Սեվերէկ քաղաքը , հոն զմեզ իր տունը ասպնջականեց Օսման Աղան *) որ տեղւոյն ամենազգեցիկ հարուստներէն էր : Օսման Աղան յոյժ պերճասէր , ա-

*) Վերջերս փաշայութեան տիտղոսը արուեստաւ Օսման Աղային , յետոյ Պոլիս կանչուելով անգամ կարգուեցաւ քաղաքապետութեան , բայց չարութեամբ աւ մէյ մըն ալ երկիր վերադառնալ : Պոլիս մե-
տաւ :

րիւնխում , անգուլթ մարդ մըն է եղեր : Այս մարդը հպարտութեամբ պատմեց թէ առանց բացառութեան կոտորել տուած է Սեվերեկի հայերը և անոնց զիակները լեցուցած է չբանող հորերու մէջ :

Աս մարդուն ոճրագործութեան բոյն եղող տան մէջ անցուցինք այդ գիշերը , սարսափի և յուզումի մէջ : Օսման Աղային արիւնոտ աչքերուն մէջ կը կարդացուէին կոր ամէն տեսակի ստորնութիւն և գազանութիւն :

Առաւտուն , չլուացած , համբայ-եկանք : Միտք աւելինք Ուրֆա հանդիպելու , բայց լուր առինք որ Ուրֆա օճիրն ու կոտորածը շատ օւ շատ աւելի , շատ օւ շատ ցաւալի եղած էին քան մինչ ցայն վարդ մեր տեսածներն ու լսածները . մէկ կօզմէն կապարէ տարափի բռնելով և միւս կողմէն քարիւղ թափելով ողջ ողջ այրած էին տասը հազարէն աւելի այր , կին , տղայ , որ հոգիներն ազատելու համար ապաստանած էին եկեղեցին :

Ետ կեցանք , Շիտակ գացինք Պիրէճիկ :

Շատերը Պիրէճիկի բնակիչներէն ինծի .

— Աշխարհի երեսը քրիստոնեայ ձեռք , հարցուցին :

Ձերցայ պատասխան տալ այս տգէտ , անասունէն ա՛լ աւելի անասուն մարդոց : Զիգերս պրկուեցան , լեզուս բռնուեցաւ :

Պիրէճիկի գայմագամը և զինուորական սպաները աչք տնկեցին հետս եղող հայերուն , ուղեցին վերագործնել , կաշառք պահանջեցին : Եթէ քիչ բան մը ուղէին , փորձանքը հեռացնելու համար կորցաղբորութիւն մը պիտի ընէի : Մարդ գլուխ տասը ոսկի պահաւջուեցաւ , որով ինըսունըմէկ մարդու համար

հարկ էր 910 ասիի վճարել։ Հնարաւորութիւն չկար։
Թաածեցի խիստ վառուելի։ Մէյմէկ հեռագիր պա-
րաստեցի պալատան, Բ. Դրան, Հալէպի կուսակալին
համար. Գալմագամը եւ պաշտօնեաները վախ-
ցան. Հալէպի կուսակալէն բռնան հրաման մը եկաւ
Գալմագամին, ասոր շնորհիւ, օծիքնիս ազատելով,
անցանք Եփրատ գետը։ Շատ երկիւղի մէջ էինք -
բովհետեւ գալու ատեննիս՝ Գէմերիիս ելած էին շատ
մը հայեր, ձեռնակապերով, որոնք ետ Գարձուած
էին Պիրէնիկէն. Յետ այնու ապահովուած հասանք Հա-
լէպ։

Այցեկեցի Հալէպի կուսակալ Բէուֆ*) փաշային. ան
ատեն, Հալէպի մէջ ալ սկսած էր զրոյց շրջիլ որ սը-
րիկայ դասակարգի պատկանողներ և նպատակաւոր
կերպով Հալէպ եկած կարգ մը պետեւիներ կոտորած
և թալանի պատրաստութիւններու էին ձեռնարկած.
Այս մասին Բէուֆ փաշա տեղեկութիւն և վկայու-
թիւնս ուղեց. Ես ալ պատմեցի իրեն այն ամէն բա-
ներու մասին, որ յիշուած են և բացատրուած այս
գիրքին մէջ. Յիշեալը հրաւիրեց զիս իր քովի աթո-
ռը, Շոյեց կանկա, յարգեց և ըսաւ.

— Խնչ լաւ կ'ըլլար, եթէ Աստուած ամէնուն

*) Յետէ Բէուֆ փաշա մեռնով. հանրածանօթ
եղող Բէուֆ փաշան՝ ձեռնառունն էր Միւհաթ փաշա-
յին, պատուաւոր, յառաջգիմաւէր անձ մըն էր. եօթը
ութը տարի կուսակալ ձեռք Հալէպ, վերջեր՝ Հալէ-
պի և Ատանայի արտասովոր հրամանատար Ալի Մու-
սն փաշան, Հալէպի թղթատարական տնօրէն Ալի Բի-
ղապէ, Ժաւահուր ասուած էին թէ՛ Բէուֆ փաշան Սուր-
պապի տի փախչի։

ալ տուած ըլլար այն բաները, որ պատիւ, սիրտ
խելք և զոհողութիւն կ'ըսուին:

Այն օրը իրիկուան դէմ լուր առի որ Րէուֆ փա-
շա թնգանօթներ դնել տուեր է զօրանոցի շրջակայքը
բարձր կէտերու վրայ, յայտարարելով որ Հայեթու
վրայ յարձակում ըլլալու պարագային թնգանօթի պի-
տի բռնէ բամիկ խուժանի բնական Պապ Նիրապ, Մե-
շայքա, Գայլաք թաղերը:

Այսպէս Հալէպ զերծ ճնաց խոշոր վտանգէ մը որ
շատ մօտեցած էր իրեն:

Տարիներ անցան, բախտը Հալէպ զրկեց զիս կըր-
կին, Սուլթան Համիտի*) ատեն, կեանքիս տառնընե-
թը տարին ա՛ցած է աքաղորի մէջ:

*) Սուլթան Համիտ, կարճատևակ, նիհարակազմ,
հասա ձայնով, նապաստակի պէս երկչոտ էր. Ամե-
նուն ծանօթ է որ կը բնակէր Երլաքի պալատին մէջ:
Երլաքի պալատը, ի հեճուկս ծախսուած խոշոր գու-
մարներուն, անձաշակ շէնք մըն է վերջին աստիճան,
պալատան՝ պաշտօնական կոչուած մասին մէջ անգամ,
առտուընէ մինչև իրիկուն օդային կազի լամբարներ
կը վառէին: Գեղեցիկ ըսուելիք բան մը չկար: Օրի-
նակի համար Սուլթանին բնակած բաժանումին մէջ իսկ
կը տեսնուէին կտորած ապակիներով պատուհաններ,
և ծաղկամաններ ռեհանի և երիցուկի խուրձերով:

Ընթերելու եզտնակը կատարեալ էր միայն: Առա-
ջին առաւօտուն, երկրորդ ցերեկը, երրորդ երեկոյեան
պահուն, չորրորդ արեմուտքին, չորս անգամ կը ճա-
չէր օրը: Առտուան և ցերեկուան ճաշերը պաղ ուտե-
լիքներէ կը բաղկանային. հնգկահաւ, հաւ, լորտմարո
գի, ձկան հաւկիթ, պանիր, ձկնկիթ, թեթև խաշած

Այն երջանիկ և յազմեկտն ազատութենէն ետքը մենք ալ, բոլոր աքսորեալներու պէս գտցինք Պոլիս։ Պոլիս հասնելէս շաբաթ մը ետքը, նոր կազմուելու

հաւկիթ, խորոված միս և պտուղի պէս ուտելիքներ։

Երեկոյեան և ցերեկի ուտելիքները բոլորն ալ տաք բաներ էին։ Տաք կերակուրներու թիւը քառասունէն պակաս չէր ըլլար, նախ կը ներկայացուէր տոռնց ցանկը, որոնցմէ ուզածը կը ջուկէր և կ'առնէր. ճաշը կուգար պաշտօնական արարողութեամբ. այսպէս կերակուրները կը դրուէին պնակներու մէջ, պնակները թաղւաններու վրայ, թաղւանները կը փաթթէին ասուիններու մէջ, սոյն փաթաթը մեղրամոմով կը կնքուէր արքունի խոհարարապետին կողմէ։ Երկրորդ հանդերձապետ Իլիաս պէյ (վերջերը հանդերձապետ Հսմէթ պէյ մեռած ըլլալուն, Իլիաս պէյ հանդերձապետ կարգուեցաւ) կը բերէր այս թաղւանները կայսեր բաժանուածը։ Կայսրէն մնացած չորս հինգ թաղւա կերակուրներէն մին տիկիներուն, մին պալատտն մարաշտխտ Օսման փաշային, մէկն ալ քարտուղարներուն, իսկ հինգերորդը կը դրկուէր պալատական բաժանմունքի ծառաներէն Ապուհիւտտա էֆ. Լուսթի աղա, Գաղթականներու Յանձնախումբի նախագահ Րիզա փաշայի և այլն և կ'ուտուէր անոնց կողմէն։ Ամէն գողեօտէ գերի վերէր կերակուրներու քաղցրութեամբ խնջու։

Սուլթան Համիտ օրական կը ծխէր քսանըհինգ զըլանիկ իսկ կը խմէր վեց-եօթը գաւաթ սուրճ։ Տորեկի ճաշէն ետք կը քնանար մօտ մէկ ու կէս ժամ, Բունէն ետք կ'ելլար պարտէզ, նշանառութիւն կ'ընէր, կը

վրայ եղող իթթիհատններու կազմակերպութեան վախճանի վտանգը ճանկատեց սիրտս :

Անոնք որ կը պատկանէին այս կուսակցութեան

զբաղէր նոյնպէս ատաղձագործութեամբ և լուսանը-կարչութեամբ :

Առաւօտները և երեկոյները կը զբաղէր հասած գրութիւններով , դիւանաատան դիւաւոր պաշտօնեաններուն մին կը կարդար ամփոփումները եկած գրութիւններէն , իսկ ինք բան մը կ'ըսէր ամէնուն մասին : Դիւանապետը կը գրէր հրովարտականները :

Եկած գրութիւնները կը բաժնուէին երեք մասի .

1) Պաշտօնական Տեղեկագրեր :

2) Մասնաւոր տեղեկագրեր :

3) Անհատական խնդրագրեր :

Պաշտօնական տեղեկագրերը կուգային եպարքոսութենէն , Եպարապետութենէն , Թնդանօթարանի հըրաւանատարութենէն , դենպետութենէն , անձնական գանձէն , կտնանօցէն , ծովային նախարարութեան բաժանումներէն :

Մասնաւոր տեղեկագրերը , փոքրադիր գրութիւններ էին որ կուգային կրկին վերագրեալներուն հետ կապ ունեցող ներքին , արտաքին և ուրիշ բաժանումներէ :

Անհատական խնդրագրեր ըսուելով կը հասկցուէին ունկնդրութիւն աղերսող անձերու կողմէն գրուած աղերսագրերը և քաջուած հեռագիրները :

Իրիկուան պահուն գրադրատուններէն կը հաւաքուէին պաշտօնատուներէն հասած գրութիւնները , կը պատրաստուէր ասոնց ամէնուն մէկ ամփոփումը ,

կը բաժնուէին երկու մասի։ Մէկ մասը ազնիւ, իսկ միւս մասը՝ ապրուստէ գուրկ։ Կը պատկանէին ոտաբոլորիկ գառակարգի։ Ասոնք անձնական շահու համար

աս ալ իր կարգին մաքուրի կ'առնուէր ոսկեմատեանի մը մէջ, ամփոփումը, տետրակներով միասին կը զրկուէր կայսեր, և հետեւալ օրը մէյմէկ հրովարտակ կ'ելլէր։

Սուլթան Համիտ շատ ուշադիր էր իր առողջութեան։ Մարմնամարզ կ'ընէր, եգիպտացիներ չէր գործածեր, հակառակ որ կ'ընթեր օրական շորս անգամ, կատարելապէս չէր կշտանար։ Միայն թէ իգամալ էր։ Կեօզտէ անուն կուտային այն տիկիներուն, զորս կայսր իրեն կին կ'ընտրէր։ Հիշք է թէ կէօզտէներուն թիւը չէր անցներ երեքը, սակայն միւս կողմէն անհաշիւ էր թիւը մասնաւոր հարձերուն։ Սուլթան Համիտ ասոր անոր ամուսնութեան կուտար այն կէօզտէն կամ հարձր ուրկից փափաքն առած և կամ ձաւձրացած էր։ Գրան սակի ամսավարձք կը յատկացնէր այն կէօզտէին, զոր կ'ամուսնացնէր։ Միւսներուն թէեւ ամուսնացնէր տար, բայց գուրս հանելու պարագային անոնց կը պարգևէր խել մը զարդեղէններ և գոյքեր։

Սուլթան Համիտ սաղայելական խելքով, մտաքի, վարպետորդի և ազէտ էր, կասկածոտ վերջին աստիճանի, ահա ինչ բանի պէտք էր վերագրել գոյութիւնը հազարաւոր լրտեսներուն որոնք լծուած էին իր ծառայութեան։

Ձէր ուղեր որ իր պալատին մէջ գործած մարդիկը, յարաբերուին իրարու հետ, ընդհակառակը կը փափաքէր որ անոնք թշնամանան միմեանց հետ, ասով նպատակ ունէր տեղեկանալ իւրաքանչիւրի մը տաղբութեան։ Լուծֆի աղա, սէտեատէճի պաշը Հա-

կը հնազանդէին ամէն հրամանի, գործիք կ'ըլլային սպանութեան և սպառնալիքի Միւս մասը ուսում տեսած, մտացի, գիտուն գասակարգն էր։ Ասոնք ալ, իրենց

Ֆըզ էֆէնտի, տենեկապետ հաճի Ալի փաշա, թիւֆէնկ-ճի պաշո թահիր փաշա և դեռ շատեր, ուսում և կըրթութիւն չտեսած տգէտ արարածներ էին, բայց չափազանց ճարտար և հնարագէտ սուտ և սխալ ժուռնալներ յերկրելու մէջ։ Մանաւանդ հռչակաւոր եղած են վերջերը յառաջ եկած Ֆէհիմ փաշայի և իր մեղսակիցներուն ի գործ դրած նախճիրները։

Սուլթան Համիտ շատ հարուստ էր։

Կուսակալութիւններու խել մը բերրի և արժէքաւոր հողերն ու ագարակները, շատ շնչին գնով մը առած, միացուցած էր անձնական գանձուն։ Միայն թէ ասոնց բոլոր հասոյթները կ'երթային պալատական մախուսներուն, լրտեսներուն և եւրոպական թերթերուն։ Եթէ կար պարագայ մըն ալ, որ երկիւղի մէջ կը ձգէր Սուլթան Համիտը, ա՜ն ալ իր եղբայրը Սուլթան Մուրաան էր։ Օրթաքէօյի Չրաղան Պալատի մէջ բանտարկուած եղբօրը ողջ ըլլալը շատ կը նեղէր զինքը։ Անոր բանաէն հանուելով կրկին գահը բազմեցնելու հաւանականութիւնը կը փախցնէր իր քունը։ Ասոր համար էր որ շէր վարաներ, անոք պահպանութեան համար, տապրակներով ոսկի տեղացնել։ Սուլթան Մուրատի գլխաւոր պահպաններն էին Պէշիքթաշի ոստիկանապետ Հոսսան փաշա և ներքինապետ Ֆէվհէր աղա։ Նախկին սուլթաններուն պէս, Սուլթան Համիտ ալ ներքինիներ ունէր, ներքինիներն առնականութենէ զուրկ տեւամորթներ էին։ Ասոնց գլխաւորին կը տըր-

ամբողջ կարողութիւնները և արժանիքը սկսան ծառայեցնել անձնական շահերու ապահովութեան և չաթութեան: Մեր նկարագրերն չյարմարեցան իրարու,

ուէր Տար-իւլ-Սաստէ-էլ-Շէրիֆէ աղասը (Երջանկութեան գրան փառաւոր աղայի անունը, Գրգլար աղասիները; ինչպէս և ներքինիները, ընդհանրապէս տկարամիտ կ'ըլլան ծայր տատիճան: Ներքինիներ կարգով կը նստէին աթոռներու վրայ. Սուլթան Համիտի սենեակին առջև: Կայսրը, մէկը կանչելու կամ բան մը ուղեւու համար կը գործածէր կարգ սպասող ներքինին. կանանոցին մէջ ալ կը գործածուէին շատ մը բնածին սեւամորթ ներքինիներ, որոնց հարէմազասի տնունը կուտային. ասոնք պաշտօնեաներ էին պալատական հարճերու պահպանութեան, հակառակ հարէմ աղասիներու հակադրութեան և խօտուութեան, հարճերը առիթ չէին փախցնելու և սիրոյ յառաջացած կապեր կը յօրինէին ալպանացի պարտիզպաններու հետ: Սրբեմն ալ ձեռք կ'անցնէին. հարճերը կ'աքսորուէին Թաիֆէ, իսկ պարտիզպաններն ալ իրենց երկիրը:

Սուլթան Համիտ կը ստանար ամօտական յիսուն հազար ոսկի. անձնական գանձուն կապած էր մօտ Թուրքիոյ մէկ չորրորդը, այսուհանդերձ կաշառք ալ կ'առնէր:

Մեծաքանակ գումարներ կը ստանար մասնաւոր բարար միւսաշնորհները արուած առեն:

Իմ գիտցած առենս, կաշառքի գլխաւոր միջնորդներն էին՝ պալատական Բազիպ փաշա, ծովային նախարար Հասան փաշա, սպարապետ Ալի Սաիպ փաշա: Այս մասին ոչ թէ տւելոք, այլ հետաքրքրական կը

առոր հետեանքն այն եղաւ որ ծայր աստիճան ցըր-
աւթիւն և թշնամութիւն ծագեցաւ մեր մէջ :

Առոր հետեանքն այն եղաւ որ, — կարծես թէ չէր

նկատեմ արձանագրել սպայակոյտի հրամանատար Իս-
մայիլ Ֆազըլ փաշայէ անձամբ լսած մէկ պատմու-
թիւնս :

Նախէլմաքէրս անունով հարուստ դրամատէր մը
մենաշնորհ ուղած էր Մուստանիայէն մինչև Պրուսա եր-
կաթուղի մը շինելու համար : Այս անձն ալ, բոլոր
մենաշնորհ ուղողներուն պէս գիմած էր պալատական
Բաղիպ փաշային, որ դեռ նախարար չէր եղած : Կը
մտնէ սակարկութեան : Բաղիպ պէյ Սուլթան Համի-
տին կը հաղորդէ քանակը առաջարկուած կաշառքին,
յայտնելով Նախէլմաքէրսին գալ հետեւեալ առաւօ-
տուն իր տունը, վերջնական պատասխան առնելու
համար :

Սուլթան Համիտ չէ հաւանք առաջարկուած քա-
նակին «... օսկի եթէ չտայ, չըլլար» ըսեր է : Եւ որ
Իբրիկուն դէմ, Բաղիպ փաշայ կը հիւանդանայ,
բուժն խիթի մը կը բռնուի, տուն կ'երթայ հանգստա-
նալու և դարձանուելու համար :

Գիշեր և ցորեկ Սուլթան Համիտ մօրդ զրկելով
անոր մօտ, կը հարցնէ անոր որպիսութիւնը : Խիթը
կը շարունակէ բուռն թափով : Բաղիպ փաշա կէսօրին
թուղթ մը կը գրէ կայսեր հետեւեալ պարունակու-
թեամբ :

«Գ. Նախէլմաքէրս եկաւ. «հրաման եղած... ոս-
կիէն վար չըլլարը» ըսի, չհաւանեցաւ. հոսկ վերջին
ըլլալով... օսկի կ'առաջարկէ : Կը ցաւիմ որ հիւանդ

բաւեր առանքեօթը տարիներու աքօորի կեանքս զոր
անցուցի Սուլթան Համիտի ժամանակ Տիգրանակերտի,
Խարբերդի, Հալէպի, Տէյր Զօրի մէջ. — կրկին պար-
տաւորուեցայ Հալէպ երթալ:

Հալէպի մէջ էր որ ինձ դիպեցան, երկրորդ անգամ
զօրակոչը և զարհուրելի դրուագները հայկական խեղ-
ճութիւններուն:

Հալէպի բարձրագոյն վարժարանի տնօրէն կարգ-
ուեցայ առանց Պոլսոյ գիտութեան: Թուրքիոյ ամէն
բաներուն պէս, գարշանք կը զգայի անոր քաղաքակա-
նութենէն և կառավարական գործերէն առհասարակ,
առոր համար ալ բնաւ չէի խօսեր անոնց մասին. սա-

ըլլալատ պատճառով, չկրցայ յարգանքներս անձամբ
մատուցանել յօռտ Նորին Կայսերական Վեհափառու-
թեան. ինչ հրովարտակ որ հրամայուի այնպէս պիտի
պատասխանեմ . . . »

Սուլթան Համիտ այս թուղթի ետեւ՝

« . . ոսլի պակաս չըլլար պատասխանը տուր » ի-
մաստով երկտող մը գրելով կը ղրկէ:

Կեղծ է եզեր Րադիպ պէյի խիթը, ուզեր է թուղթ
մը առնել Սուլթան Համիտի ձեռքէն անոր ձեռագրո-
վը:

Յաջորդ օրը կըւգայ ան պալատ և կ'ըսէ Սուլ-
թան Համիտին.

« Դուք արժանի չէք վստահութեան. կը փնտցնէք
վաղը այն մարդը, որ այսօր կը պաշտպանէք. ապա-
գատ ապահովելու ստիպողականութեամբ խաղ մը խա-
ղացի ձեզ. վերջին տառիման վստահելի տեղ մը պահած
եմ Նազիմաքէրսի կաշաւքի խնդրոյն տաթիւ ձեր ինձ

կայն հակառակ այս ամէնուն, իմացայ քանի մը անկեղծ տեսնուած անձերէն պատերազմի կոչերու հրապարակ ելած ըլլալը:

Օրին մէկը. քովս եկաւ Յովսէփ Պոյաճեան անունով անձը, որ հինաւուրց և իսկական բարեկամն էր, յուսանաւ և ցաւագին շնչաով մը քսաւ ինծի ան:

— Կալուած մը ունիմ Լիճէի մէջ (Լիճէ Տիգրանակերտի պատկան գիւղաքաղաք մըն է), ասուք ծախելու համար գիտես որ հոն դրկեցի ազատ Կարապետը, արգ լուր առի թէ ջարդէն են Լիճէի հայերը. անկտակած զուտկս ալ ենթարկուած է այս աղէտին:

Եւ հօրը չափ ես ալ կը սիրէի Կարապետը, միակ

դրկած ձեռագիրը. եթէ որեւէ վառնդի ենթարկուիմ, կամ մեռնիմ ոչ բնական մահուամբ, քանի մը հարիւր հազար օրինակ պիտի ապուի այս և զիտի ցրուի տարաւորի:

Եթէ չգտնուի ինծի բան մըն ալ չըլլար:

Սուլթան Համիտ այս անփութութեան համար շատ կը ծեծէ իր ծունկերը, բայց բանը բանէն անցեր էր. արդարեւ ալ Ռադիկ պէյ կամ փաշա, մինչև վերջը Քաջ պաշտօնի վրայ և պատմութիւննայելով գիզեց հինգ միլիոն սօկիի հարստութիւն մը:

Որքան Սուլթան Մուրադը, նոյնքան ալ պահպանութեան և հսկողութեան տակ կը գտնուէին գահաժառանգը, կայսերազունները՝ կ'երթային Սըլաւզի պալատին մէջ դպրոց յարջորդուած տեղ մը և հոն զբիւրկարգաւ կ'ուսանէին շիփ-չիտակ կարգաւ գրել չի գիտցող ուսուցիչներէն ու պարզ ընթերցանութեան և թուարանութեան գասեր կ'առնէին:

նեցողէն ու յոյսն էր հօրը, հարցաւցի թէ ուրկից առած է այս լուրը և թէ՛ հեռագիր տուած է կամ ոչ :

— Ո՛չ, հեռագիր քաշել չեկաւ միտքս, պատասխանեց թշուառ հայրը :

Հեռագրատուն վազեց արագօրէն : Ափսոս որ մինչև այսօր ալ լուր մը չառնուեցաւ ի մասին Կարապետի ողջ ըլլալուն : Անկից վերջը ընդհակառակը գէշ լուրեր հասնիլ սկսան, օր մը, փոզոցին մէջ տեսայ մարգկային հօտ մը, բաղկացած ծերերէ, տղաքներէ, հիւանդներէ, որոնք մեծ դժուարութեամբ կը քալէին չրջապատուած բիրերով, սուրճերով, մտրակով զինուած ոստիկաններէ : Շատերուն սաքերը ուռած տանջանքով քայլ կը նետէին . կարգ մը մարդիկ, անդամները նոյն այգ կարաւանին, մտած էին հիւանդներուն թեւը, զորս կը տանէին կօր պարզապէս քաշեալով : Մօտեցայ ոստիկաններէն միոյն և հարցուցի .

— Որո՞նք են առնք :

— Հայ գաղթականներ :

— Ուսկի՞ց կուգան :

— Սեբաստիայէն :

— Ի՞նչ բանի հետեանք է այս տարագրութիւնը : Դեռ պատերազմ չկայ Սեբաստիոյ կողմերը : Բացի այդ բիրով, մտրակով կ'երթան տարագիրները . ի՞նչ կը նշանակէ այս :

Միեւնոյն տառն հանգիպեցայ բարձրաստիճան զինւորականի մը : Մեր մէջ անցաւ հետեւեալ խօսակցութիւնը .

— Աստեք գաղթական են, կուգան Սեբաստիոյ կողմերէն . խելքս չհասաւ այս տեսակ գաղթականութեան : Յետոյ ի՞նչ կայ Սեբաստիոյ մէջ :

— Աստեք գաղթական են . բան մը չկայ Սեբաստիոյ մէջ :

— Այն տառն ինչէ՞ն առաջ եկած է տարագրութիւնը :

— Հալերը՝ կը հանեն իրենց երկրէն . կառավարութիւնը ուրիշ կողմ կը շրկէ զանոնք :

— Հա՛ւ, պատճառը՝ :

— Խռովարար ընթացքի մէջ կը գտնուին կոր եղեր, պատերազմի տառն , բնականաբար առիթ չի տրւիր ներքին հոգեբաւ :

— Ո՞ր տեղերու մէջ է որ խռովարար ընթացքներ են սենեցեր :

— Ամէն տեղ :

Հասկցայ : Հաւանական է որ , տեղ մը , երկու եւրեք գինովներ բանգազուշեր են . արդէն պատրուակ որոնող կառավարութիւնն ալ , պատճառ համարեր է զայս գողութեան և սնրագործութեան համար նոր գաներ բանալու համար . Արդէն ակներե էր որ , պաշտօնեաները , ստիկանները , քաղաքապահ զօրքերը պիտի ջանային օգտուիլ այդ պատճառներէն և պատրուակներէն , որովհետեւ բերաննին էր մնացեր համը թռչի գէպքերուն :

Ծարմար տեղն ըլլալուն , պիտի յիշեմ որ Սարգսի խառնակութենէն վերջ գիշեր մը նստած էինք Արփարեան Նշան էֆէնտիին տունը , ըսած էի մտերմական խօսակցութեան մը ընթացքին :

«Այս գէպքին վրայ մի նայիր վերջացածի աչքով . պատմութիւն մը կարգացած եմ անգլիերէն ընթերցանութեան գիրքի մը մէջ . Լորտին մէկը ձեռք անցուցեր է վագրի կորիւն մը . սնուցեր է զայն , վագրը ընտանի շան մը պէս կը շրջի թան մէջ , և Լորտին սենեակը մտնելով կը լիզէ եզեր անոր ձեռքը . վագրին լեզուն խորտոցի երեսին պէս կ'ըլլայ . լիզելով լիզելով կը մաշեցնէ Լորտին ձեռքը . արեւն կ'ըլլայ :

վագրը արեան համը առնելով կը սկսի խածնել Լորտին ձեռքը . Լորտը կը կոհանէ գալիք վտանգը . հրաման կ'ընէ ծառային լաւ նշան տալնել և սպաննել վագրը . ծառան կը սպաննէ վագրը և կ'ազատէ Լորտին ալ կեանքը . Հայկական Հարցն ալ յոյժ յար և նման է վագրի պատմութեան . Թուրքերը առին համը աւարին . վստահ եղէք որ քանի մը տարի ետքը պիտի տեսնենք շնչին պատրուակներ , պիտի կրկնեն այս ոճիւրները . իբաց այս վիճակին մէջ անխելութիւնն է նստիլը Թուրքերուն մէջ . Նլլալու երթալու է Ներսիս պա կամ Ամերիկա . կամ ժողովուրդու է հոն , ուր հաւանականութիւն կայ , որ օր մը կազմուի Հայաստանը . հոն է որ պէտք է հաւաքուին ամէն տարի , ամէն երկրէ ութնական , տասնական հիմերը գնելու համար տեփական օճախի մը : Թէ՛ս շատ դժուար ըլլայ պարզ գործողութիւնը , շատ կարօտի ատենի , միւս կողմէն որքան ալ բազում ատենի պէտք տեսնուայ , որքան ալ կապուած ըլլայ գոհաբերութեան հետ , էն կարճ միջոցը , իմ համոզումովս այս է , ասկից աւելին կրնայ ձեռք բերուիլ զէնքէն աւելի՝ քաղաքական և գիւտնագիտական զօրութեամբ :

Անցեալ տարի Ազեքսանգրիոյ մէջ տեսնուեցայ Թիւրքական Նազարէթ էֆէնտիի հետ . ան ըսաւ խնձի .

— Դուն մարգարէութիւն մը ըրիր երեսուն տարի առաջ . այսպէս ըսած էիր , ես մօիկ ըրի քու ըսածներդ . այն ատեն ծախեցի ամբողջ կալուածներս , այսօր զերծ մնացի ազգակիցներուս ենթարկուած վնասներէն և գործախառնութիւններէն :

Այսպէս ալ , զինուորական էֆէնտիի խօսքերէն մակարեբեցի , որ վագրը արեան հոտ մը առած էր : Երբ տունիս առջիւ եկայ , հանգիպեցայ նոր բաղմունքեան մը , երկու ուրիշ կիները մտած էին ձեր հիւանդ

կնոջ մը թեւերը և կը ջանային քալեցնել զայն . կիներէն մէկուն գիրկը աղեկ մը կար , կմախքացած , ջորս ուրիշ ազաք լալով ողբալով կ'ընթանային քովերնուն , ասոնց պզտիկը վեց և մեծը տասը տարեկան պիտի ըլլար :

— Քաղաքապահ զօրքերը առջին են , այս իմ տունն է , ներս մտէք այս տունէն առանց նշմարել տալու , ըսի իրենց :

Եղկելիները երկինք վերցուցին աչքերնին , որոշակի կ'երեւար որ կ'ազօթէին և սրտանց շնորհակալութիւն կը յայտնէին կար :

Կամաց մը ներս մտան հտեէս : Իսկոյն ջուր տաքցնել տուի , տաք ջուրը դո՛ր ոտուըններնին , ամէնուն ալ ոտքերը ուռած էին . ապուր խմցուցի , կինս իրենց տուաւ իր ճերմակեղէններուն և հագուստներէն . հանգստացան քիչ մը . հարցուցի թէ քերկից կուգային . ծերուկ կինը պատասխան տուաւ .

— Մենք տիգրանակերտցի ենք . անունս Մարիամ է . այո երկու կիները աղջիկներս են , ասոր անունը Աննա , անոր անունը Ազնիւ է . ասոնք ալ Աննային աղաքն են . Տիգրանակերտի մէջ շատ լու կեանք կը վարէինք մեր վիճակին համեմատ . օր մը յանկարծ , քաղաքապահ զօրքերը մեր տունը կոխեցին , առնելով տարին երկու փեռաներս . ժամ մը ետքը կրկին եկան ու տարին մեզ ալ . թող չտուին որ տնկողին , վերմակ առնենք հետերնիս : Քիչ մը դրամ ունէինք , առանց տոնոց ցուցնելու , զանի , մէյ մըն ալ աղջիկներուս հարստնեկան օսկիներ կային , զանոնք տանելով պահեցինք և ճամբայ ելանք հետիւտն . Տիգրանակերտէն մինչև հոս եկանք քալելով . ճամբան օստիկանները տո՛րն մեր դրամներն ու օսկիները . միենայն ատեն փնացուցին զաւակներուս պատիւը , պիտի երթանք

եղեր մինչև Տէր-Ջօր, կազալով կազալով թերևս կարենանք քալել մէկ երկու օր ալ, անկից ետքը անապատներու մէջ իյնալով կը մեռնինք, Դժբախտներուն աչքերէն արցունքը կը թափէր կոր:

Երկու օր ետքը մեռաւ մօրը գիրկը եղող երկամեայ տղան: Միւսները քովերնիս ձնացին մինչև վերջի ատենները: Անկից ետքը, ակօայ ութնական, տասնական ծեր, հիւանդ, տղայ առնելու ամէն տարագիր խումբէ:

Ջարմանալով կը զարմանայինք երբ մտիկ կ'ընէինք իրենց գլխէն անցած դարձածը և անոնց վրայ ի դօրծ գրուած կեղեքումներու և անզգամութիւններու չափն ու աստիճանը:

Սկսանք ձրի դարմանել տալ հիւանդները բժշկապետ Տօքթ. Ալթունեան էֆէնաին, որ կրկին կեանք պարգևեց խեղճերուն. յաւիտեանս երախտապարտ եմ աս շատ հոգածու մաքրաօրտ բժշկին: Տարագիր խումբերու մէջ յոյժ սակաւ էին այրերը: Մանաւանդ բնաւ այր չկար Սարբերդէն և Սեբաստիայէն եկողներուն մէջ:

Դահլիճ գասակարգին է'ն անսիրտը, էն աննկարագիրն եղող Սեբաստիոյ կուսակալ Մուամէր փաշան կոտորել տուեր է Սեբաստիոյ մէջ գտնուող բոլոր այր մարդիկը: Խարբերդի կուսակալն ալ իրենց ընտանիքներէն ջոկել է տուեր Խարբերդի այրերը և Խարբերդի ու Մալաթիոյ միջև գտնուած Բէօմիւր խան յորջորջուած տեղը առաջնորդելով զնդակահարեր է զանոնք ու դիակներնին նեաեր Եփրատ գետը:

Պատահեցաւ որ, օր մը անցնիմ Հալէպի Ճուտէյտէ կոչուած շուկայէն, տարագիր խումբը նստած էր խաւն ի խուան ու ցիրուցան եկեղեցւոյ պատին տակ: Ոչ մէկին երեսը տրամ մը արիւն, ոչ մէկին մարմնոյն

Վրայ տրամ մը միա չէր մնացած : Ամէնն ալ անօթութենէն հասած էին կենդանի մեռեալի վիճակին :

Հաւանաբար երեսուննոց երիտասարդ մը նստած էր գետինը , մէկ ծուռկին վրայ պառկած էր ծեր , իսկ միւսին վրայ երիտասարդ կին մը : Երիտասարդին գիրկը մէկ տարու տղեկ մը կար : Կիներն ալ , տղան ալ մեռած էին , իսկ երիտասարդը հոգին աւանդելու վրայ էր : Երկու կիներէն մին՝ մայրը , իսկ միւսը՝ կողակիցը , տղեկն ալ զաւակն է եղբւր : Դեռ ևս հոգիս կը սարսռայ , երբ միտքս կը բերեմ լաւ ահաւոր պատկերը : Աստուած երբեք չի ներեր անոր որ այս աստիճան զարհուրելի ոճիրներ կը գործէ :

Օր մը , առտուն կանուխ ինձ լուր տուին որ այս ցեղութեան եկած է ռէժիի պաշտօնեաներէն Զրաքեան Կարապետ էֆէնտին , բարեկամս :

«Հրամայեցէ՛ք» ըսի : Ներս առի : Մօտը կար ճերմակ պեխերով անձանօթ անձ մը : Սովորական քարետուքէն ետքը Կարապետ էֆէնտին ըսաւ .

— Ձեզի աղաչանք մը ունինք , այս անձը Օհաննէս Սայեապալեանն է Գոնիայի երեւելիներէն , զինքը , կինը , տղան , գուստրը , որդեգիրը , ամենքը մէկանց հաներ են Գոնիայէն . հազար տառապանքով երկեր են մինչև հոս , հիմա պիտի զրկեն Տէր Զօր . զինքը , տղան , կինը և օրդեգիրը զրկեն ուր որ կ'ուզեն , հաճ են : Ըամբան կոտորուեր , սպաննուեր են կարեւորութիւն տուած չունին . միակ մտածումսին՝ իրենց աղջկան պատիւը և պարկեշտութիւնն է . իրենց համար կեանքէ աւելի , ամէն բանէ աւելի օուրը է պատիւնին , չեն օւզեր որ ան աղարտի : Դուք ուսուցիչ էք գերմանացիներու գպրոցը , գիտենք որ շատ յարգանք ու վստահութիւն ունին դէպի ձեզ , միջնորդ

հանդիսացէք շնորհաբար, թող ընդունին սա ազնիւկը վարձքով, գիշերօթիկ . իրենք ինքզինքնին պիտի յանձնեն վաճառքին ու ճակատագրին և պիտի երթան :

Այս խօսքերը և Օհաննէս Սայեապալեան էֆէնտին վիճակը արցունքի կայլականեր ցայտեցունցին աչքերէս : Հայր մը կը հաճէր մեռնիլ իր ամբողջ ընտանեկան փարագայով միայն թէ չէր հաւաներ կոր որ անէծքի տակ փշրուի անօր սրբութիւնը :

Ի ներքուստ և դառնակսկիծ լացող հօր խոստացայ ամբողջ լաւագոյնս ընել, դպրոց ընդունիլ տալու համար իր գուետոր :

Արգէն մօտեցած էր դպրոցին դասի ատենը, խնդրեցի իրենց արտօնել զիս և սպասել վերագարծիս : Գացի պերմանական վարժարանը . անշնց երկսեռ վարժարաններուն ես էի միայն այցելու թուրքերէնի ուսուցիչը . ճշմարիտ է որ շատ կը սիրէին զիս . հարցը գրի տնօրէնուհիին կսկծալի լեզուով մը և խնդրեցի . « Էէ կերպով չի յաջողեցայ :

— Հայ տարագիր չենք ընդունիր, մանաւանդ որ գիշերօթիկի բաժանում չկայ, ըսելով ազատեցաւ :

Մեծ յուզումով անջատուեցայ դպրոցէն : Մինչդեռ կը մտածէի թէ ի՞նչպէս այդ դժբախտ հօրը պիտի հաղորդեմ մերժումի պատասխանը, ահա հնարք մը եկաւ միտքս : Պարզապէս ուրախացայ տնօրէնուհիին մերժումի պատասխան տալուն վրայ : Տուն վերագարձայ : Սայեապալեան էֆէնտին, ներումի կամ կախողանի որոշման օպտոսդ ոճրագործի մը պէս, կը նայէր կոր բերնէս ելլելիք խօսքերուն :

— Դպրոց չեն ընդունիր կոր ըսի . բայց ես աւելի լաւ բան մը մտածեցի, դուք ազնիւկնիդ դպրոցը ձգելով, վաճառքի մէջ չպիտի նետէք ինքզինքնիդ : Ո՛չ...

գուշ ալ չպիտի երթաք, չպիտի զատուիք ձեր զաւկէն. փոքր է այս տուներնիս, առած տարագիրներուս քանակը հարիւրը անցաւ, անոնք ալ շատ դժուարութեամբ կը սեղմին կօր, ուրիշ մեծ տուն մը կը վարձեմ. կ'ապրինք միասին. ինղճ մարդը ուրախացաւ, յաւիտենական կեանքի արժանացածի նման. Շուտով պահանջքի համաձայն մեծ տուն մը գտայ: Սայեապալեան էֆէնտիի աղջիկը վարակուած էր, այն ատեն բուռն կերպով տարածուած ժանտատենդէ. կառք մը դրինք, մեծ դժուարութեամբ և նեղութեամբ առն կրցանք բերել զինքը. Բոլոր հիւանդներուս օգնութեան փութացող բժիշկ Ալթունեան էֆէնտին չուշացաւ Սայեապալեան Օրիորդ Զուարթին ալ հասնելու: Այդ յարգելի և վեհանձն բժշկին ճարտարութեան շնորհիւ ազատեցաւ Օրիորդը, ազատեցան Սայեապալեան Օհաննէս էֆէնտին և կինը, որոնք վարակուեցան նոյն հիւանդութեամբ: Միայն կարելի չեղաւ փրկել միւսնոյն հիւանդութենէն բանուած որդեգիր օրիորդը, որ գարուն կեանքին տասնըչորս տարին չլրացուցած թօշնեցաւ գնաց:

Այս ընտանիքին հետ, մէկ տան մէջ բնակեցանք չորս տարի (մինչև զինադադար), ցայսօր ալ կը յիշենք անոնց պատիւի, վարքի ու բարքի և խղճի բարձր առաքինութիւնները:

Օրիորդ Զուարթ շատ յաջող կերպով գիտէր ֆըրանսերէն, ճարտարօրէն գաշնակ կը նուագէր. ամէն տեսակ գովեստէ վեր էր իր կրթութիւնն ու նրբութիւնը:

Սովորական բան էր ամայի փողօցներուն մէջ հանգիպիլ հինգական տասնական դժբախտներու, չորոնք թափուած աւլուքի դէղերուն մէջ՝ հաւերու

պէս բրելով, բան մը կը փնտռէին բերանին նետելու համար: Շատ կազգուէի, երբ ասոնցմէ մէկ քանին զատելով, առենս կամ տնօրէնը եղած բարձրագոյն վարժարանս տանելով կը տեղաւորէի և կը լսէի իրենցմէ՝ իրենց պատահարներուն մանրամասնութիւնները:

Ոմանք բարձրագոյն ուսում առած, լուսաւոր գաղափար ունեցող, ոմանք առնին մեծ դրամագլխով գործի մարդիկ ըլլալով հանդերձ համակերպած էին այս աստիճանին:

Պատահեր է, որ Տէր Զօրի փախստականներէն, Պէդիրճեան Արմենակ ատանացին ճամբան կը բռնուի թիֆուսի, Հիւանդութիւնը կ'անցնէ ախոռներուն մէջ անկողին ընտրելով արաբ գիւղերու կենդանիներուն աղբերը. այդ վիճակին մէջ իսկ ոստիկանները ծեծեր են զինքը: Նօրէն կը զրկեն զայն Տէր Զօրի ճամբան, այսուհանդերձ փախուստէ փախուստ յառաջանալով կուգայ կը հասնի Հալէպ: Կիսամերկ վիճակի մէջ էր երբ ինծի բերին այդ թշուառը: Դէմքին վրայ տեսայ ազնուականութեան և ազնուութեան յայտնի նշաններ. նախ և առաջ ծառայութեամբ գպրոց առի. կառավարութիւնը սնունդ կուտար պետական պաշտօնեաներուն, նոյնիսկ ծառաներուն: Մէկ հոգիին տրուած սնունդը չորս հինգ հոգիի բաւելու չափ էր: Քանի մը ամիս կար որ Արմենակ էֆէնտին կ'օգտուէր սնունդէն, այսուհանդերձ, պատահաւորուն վիճակի մէջ էր վրան գլուխը. օր մը ըսի իրեն.

— Արմենակ աղա՛, բան մը չի՞ մնար կոր քեզ սնունդէն, գէշ չըլլար եթէ ձեռք մը հագուստ առնես:

— Շնորհակալ եմ, իրաւ է թէ չառա՛ կ'օգտուիմ սնունդէն, բայց...

— Բայց ի՞նչ...

— Պզտիկ եղբայր մը ունէի. ես գեա ամուրի եմ, փոքր եղբայրս ամուսնացած էր. ես, եղբայրս, եղբօրս կիներ և երկու փոքրիկ տղաքը միասին տարագրուեցանք Ատանայէն: Եղբօրս կիներ և երկու պզտիկները հոն մնացին, անոնք ազատեցան շնորհիւ և միջամտութեամբը Մերօինցի Պէտէլեան Արթին էֆէնտիին, որ մենէ տարիներ առաջ եկած հաստատուած էր հոն: Ես և եղբայրս զրկուեցանք Տէր Զօր. ճամբան օպանեցին եղբայրս, ինծի համար այլեւս կեանքը իր նշանակութիւնը կորսնցուց: Հարիւր հազար գօռուորութիւններու գլուխ ծռելով Հալէպ գալս եղբօրս կընոյ և ազօցը համար է. ձեր շնորհիւ, անոնց կը ղըրկեմ կոր մնացորդը ստացուած անունդիս:

Զեռքը սեղմեցի այս վեհանձն մարդուն. երկիրը վաճառականութեամբ զբաղած, շատ հոգ ունեցած է եղեր:

Յաջորդ օրը մեր տունը բերաւ եղբօր կիներ և տղաքը, տեսանք տեսնուեցանք:

Առօր վրայ տունս առի Արմենակ աղան և իրեն յանձնեցի տանս բոլոր գործերը:

Խարբերդ գտնուած միջոցիս ունէի Թարագճեան Գրիգոր էֆէնտի անունով բարեկամ մը, մեծ հողատէր և կալուածատէր, որ միեւնոյն ժամանակ անգամ էր Գաւառական Ժողովին. շատ հաւատարիմ և պատուաւոր մարդ մըն էր, չափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ որ բոլոր Խարբերդի մէջ չի կար մարդ մը, որ իրմէն բարիք կամ օգնութիւն տեսած չըլլար: Անկասկած թէ երջանիկ էին առանկ յարգի ընտանիքի անդամներն ալ:

Պատահեցաւ որ պզտիկ Թոռս մեանի. բարձրա-

գոյն վարժարանի տնօրէնը ըլլալու հանգամանքով , յուզարկաւորութեան էին բերուած բոլոր դպրոցներու ուսանողները , Կայսերական և Գեղարուեստից կրկին վարժարաններու նուազները սգաւորի եղանակներ կ'ածէին կոր : Դազաղը դրուած էր մեր տան բակին մէջտեղը , ճիշտ այդ բոպէին վրան գլուխը պատըռտած , ոտքը բոպիկ կին մը ներս մտաւ մեր տան դռնէն . տեսնալով բազմութիւնը և մէջտեղի դազաղը շուարեցաւ , լալ սկսաւ և մօտաւորապէս նշուաղեցաւ . վազեցի քովը , ջուր սրսկեցինք երեսը , մարձեցինք գօլօնիայով և խելքը գլուխ բերինք , ներկայ կրներէն մէկ երկուքը , թէր մտնելով սենեակ մը տարին զայն , ես ալ հետեւեցայ իրենց , և հարցուցի .

— Ինչո՞ւ յուզուեցաք աղջիկս ,

— . . .

— Ըսէ՛ , աղջիկս :

— Էֆէնտիմ , վիշտս մեծ է : Բոլոր յոյսս ձեր վրայ էր , դժբախտութենէս գէշ ատենի մը հանդիպեցայ :

— Ըսէ ի՞նչ է վիշտդ , իմս Աստուծմէ ք , ո՞ր տեղացի ես դուն :

— Խորբերդցի եմ , աղջիկը Թարագճեան Գրիգոր էֆէնտիին :

Այս անգամ ինծի եկաւ կարգը լալու : Կը հաւետացնեմ որ բնաւ չպիտի փափաքէի այս վիճակին մէջ տեսնել այն վեհանձն և յարգելի անձին հազար նազով մեծցուցած դուստրը . բռնեցի ձեռքէն , նստեցուցի , ըսի .

— Դու հաջդ իմ եղբայրս է , հետեւաբար այս տեղը քու եղբօրդ տունն է , նստէ՛ հոս , պիտի աշխա-

տինք յարգել և պատուել զքեզ :

— Շնորհակալ եմ . բա՛յց . . .

— Ի՞նչ բայց , աղջիկս :

— Կայարան տարին տղաքս ու գոյքերս . Տէր Զօր զրկելու համար . Րէս-էլ-Այն կ'ուղարկեն կոր . չեմ կրնար բաժնուիլ զաւակներէս . իմացայ ձեր հոս գլուխուիլը , եկայ , մինչդեռ դուք ալ սուգի մէջ էք եղեր :

— Մէկ կողմ ձգէ իմ ցաւս , ո՛ւր են հալրդ ու ամուսինդ :

— Զանոնք սպաննեցին :

Խօսք չկրցայ գտնել միտիթարելու համար թշուառ կինը . առի հետս , փողոց ելանք , բարեկամներէս մէկէն խնդրեցի որ տասնըհինգ քսան վայրկեան յետաձգեն յուզարկուաւթիւնը . իսկոյն կառք մը նստանք և գացինք կալարան . կալարանապետը բարեկամս էր , զիւրութեամբ առինք գոյքերը և տղաքը :

Այս դժբախտ տղոցը հետ միասին մինչև Հալէպ եկած էր քալելով , ձեռքէն խլեր , առեր ճին ունեցած դրամն ու գահարեղէնները . այնքան զգուեր է հոգիէն , որ Ուրֆա մտեր է թիֆուսի բռնուողներուն յատկացեալ մէկ տունը , որպէսզի ինքն ու զաւակները վարակուին , մեռնին , ազատին : Գիշեր մը կը պառկին հոն , բայց առաւօտուն բժիշկը գուրս կը հանէ զիրենք զերծ նկատելով զանոնք համաճարակէն :

Թարագճեան էֆէնտիի աղջիկէն , ինչպէս նաեւ քանի մը ուրիշ Խարբերդցիներէ տեղեկացայ որ փաթթոցաւոր կրօնաւոր մը առեանցեր և բռնաբարեր է Սողոմոն էֆէնտիի Ֆրունճեանի երկու աղջիկները : Այս պարագան այնքան յուսահատաւորապէս ազաւորուած թիւն է գործեր իրենց մօր վրայ որ խեղճ կինը իր անմեղ մանկիկով նետուեր է Նփրատ և խեղդուեր :

Նոյնպէս քսանի չափ աղջիկներ, պաշտպանելու համար իրենց անբժութիւնը, անպատիւ ապրելէն գերադաս են համարեր պատիւով մեռնիլը և այս իսկ նպատակով նետուեր են Եփրատ ու մեռեր:

Քաղաքական տեղակալներէն Ասըմ պէյի պատմութիւնը:

Առևտրական գործով մը գացած էի Պէշիանի, վերադարձիս նաւակով եկայ, Ռինչե Էպուհիհէյրէ գալստի չկրցայ գաւաթ մը ջուր խմել, Եփրատը լեցուն էր մարդու դիակով. ութնական, տասնական չուաններով կապեր և նետեր են: Մեռելներուն մէջ կան կիներ և տղաքներ, ամենուն ըսի որ ձուկ չուտեն քանի մը տարի. չեմ կրնար նկարագրել ոստիկաններու գործած անզգամութիւնները. դրամ պահանջելով չարաչար կը ծեծէին կոր կիները և թիւն ու համարը չկար ծեծի ներքեւ մեռնողներուն: Անգամ մը կը տեսնեմ կնոջ մը երկու ոտկի կլլելը, ասոր վրայ երբ գրամ չեն գտներ, կը սկսին ճեղքել կիներու փորը և կատարեալ անտարբերութեամբ կը քննեն անոնց ստամոքսն ու աղիքները:

Պիթիւնի կողմը ուրիշ խայտառակութիւն մըն ալ տեսայ:

Տէր Զօր ղրկելու նպատակով, ճամբայ կը հանեն յիսուն վաթսուն մարդ:

Ես հանգիպեցայ խումբին: Վեց ոստիկան կար, ասոնք և ժողովուրդէն ալ տասնուհինգ հոգի մէջտեղ կ'առնեն, կը նստեցնեն հայերը և կ'ըսեն անոնց.

— Դուք Տէր Զօր պիտի երթաք, հօն բնականաբար պիտի ենթարկուիք անօթութեան և թշուառութեան, եթէ կ'ուզէք ազատիլ այս փորձանքներէն՝ մահմեականացէ՛ք:

Խեղճները կը համակերպին . գիւղէն կը բերեն կը-
րօնաւոր մը , կը մահմետականացնեն ամէնն ալ , կը
թլփատեն , յետոյ կ'աւելցնեն :

— Դուք հիմա մահմետականացաք , եթէ մեռնիք
արքայութիւն պիտի երթաք , մանաւանդ մարտիրոս-
ները անխուսափելիօրէն դրախտ կ'երթան , այս պատ-
ճառաւ զձեզ պիտի մարտիրոսացնենք :

Ու կը սպաննեն ամէնն ալ :

Արցունքի տաք կայլակները յորդահոս սկսան թշ-
նել Ասլմ պէյի այտերն ի վար , երբ կը պատմէր աշխ-
տները :

Անհաշուելի աստիճանի հասած էին այս սրտա-
մօրմոք եղեռները . գիշեր մը , մինչ հինգհարիւր մէթր
հեռաւորութեան վրայ եղող տեղէ մը տունս կը վե-
րագառնայի , Հալէպի է'ն բանուկ մէկ պողոտային ,
Պապ-էլ-Ֆարաճի վրայ հանդիպեցայ տասնըինը մե-
ռելներու , ասոնք ամէնը մահացուցեր էին անօթու-
թիւնը , համբաւ տուայտանքը և ոստիկանի ձեռքեր ,
ամէն առաւօտ , քաղաքին մէջ կարգով քաղաքապե-
տութեան կառքերը կը ցրուէին և մեռել կը հաւա-
քէին : Առանց կրօնական արարողութեան է որ կը
թաղուէին մեռելները : Բացուած փոսերուն մէջ կը
նեւէին զանոնք , եղածին պէս , վրայէ վրայ : Գտնը-
ւեցան կենդանի ըլլալով հանգերձ , հոգիներնուն զըզ-
ուած յուսալքուածներ , որ ինքզինքնին նետեցին այս
փոսերուն մէջ և ողջ ողջ թաղուեցան :

Զինուորական հրամանատարութիւնը հաստատած
էր բազմաթիւ գործատեղիներ : Այս աշխատանքնե-
րու մէջ կը ծառայէին անոք և շքաւոր մնացած կի-
ներ ու աղջիկներ : Օրական առաներկու ժամ աշխա-
տանքի փոխարէն անոնց կը տրուէր մէյմէկ զինուո-

րական հաց, անօթութեան և Տէր Զօր զրկուելու երկիւզէն բոլոր կիներն ու աղջիկները ստիպուած էին արձանագրուիլ աշխատանոցները:

Հակառակ ասոր ալ այս գժբախտները կրկին հանգստութեան երեսը չէին տեսնար: Զինուորական և ռազմական սպաներ, իսնապետներ, նոյնիսկ հասարակ զինուորներ անընդմիջաբար կ'այցելէին գործափեղինները եւ կ'որոնէին գեղեցիկ կիներ, աղջիկներ և կը Զանային ձեռք ձգել զանոնք:

Էյուղ պէյի, Ապաիւլահատ պէյի անուանները— երկուքն ալ պաշտօնեաներ տարազիրներու առաքման Յանձնախումբին— զարկուրանք կը սփռէին միջտեղը: Յ'ր հայ որ հանգիպէր ասոնց, իր մահը գտած կը համարուէր:

Բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին, — որ ճշմարիտ մահէ մը ազատեց աղէտահար հիւքերէս Սարբերգի Սրփիարեան Փիլոս էֆէնտիի շատ ծանր հիւանդութեան ենթարկուած աղջիկը, երկար ժամանակ տափաստանները մնացած՝ խոտակերութեամբ աղիքներու հիւանդութեամբ տառապող Սերաստացի Էլմաս հանըմը եւ դեռ տարբեր երկիրներէ երեսունը չորս դեռատի անմեղներ— ողջան որ շնորհակալիք յայտնենք քիչ է:

Ինչպէս իր հօրը՝ բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին պէս, նոյնքան ալ առաքինութեան զոհար մըն է իր աղջիկը Օրթորգ Նորան, այնքան վեհանձն որքան զթափրա: Ան կրցաւ մինչ ետքի ժամանակները պահպանել իր հիմնած որբանոցը և վանել անոր վրայ թափող հանապազօրեայ ապերաստան միջամտութիւնները: Օրթորգ Ալթունեան տքնեցաւ հողիով ու սիրտով, ազատեց հազարի չափ թշուառներ:

Պահ մը կառավարութիւնը որոշեց կառավարա-

կան պաշտօնեաներու ձեռք հաւաքել տասանորդական տուրքը, այս ժամանակամիջոցը հանդիպեցաւ գարոցական արձակուրդին, որով յարմար դատուեցաւ որ կրթական պաշտօնեաները յատկացուին տասանորդականներու հաւաքումին:

Ծիշտ այս առթիւ, ես ալ, տասանորդի պաշտօնեայ կարգուեցայ, հալէպէն տասներմէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող էտլէպ գաւառին: Հոն գտնուած տտենս, օր մը նստած էի դայաժգամին սենեակը, երկու հայ քահանաներ ներս մտան, հաղուստնին պատառ բերիկ էր, իսկ իրենք փնացեր էին անօթութեանէն ու թշուառութենէն, բան մը որ զէմ յանգիման կ'երևար իրենց երեսէն:

Ազերստեկան լեզուով ըսին դայաժգամին.

— Տարագրեալ ենք, տարի մը կ'ընէ որ կը բնակինք այստեղ. առաջները իբր օնունդ ցորեն կուտային մեզ, հիմա կարեցին, շատ թշուառ ենք, կը խնորենք հրաման ըրէք, որպէսզի գէթ փոքր քանակութեամբ կրկին ցորեն տրուի մեզ:

— Լա՛ւ, գլխուս վրայ, հիմա կը պատուիրեմ որ տան, պատասխանեց դայաժգամը:

Երկու շուառները ելան գացին շրորհակալութիւն յայտնելով:

Գայաժգամը ետենուն կճրտեց տկուաները.

— Զեզի ցորեն մի՞... կապա՛ր, կապա՛ր, մը աըլտաց:

Անէծք կարգացի որտանց այս անխիղճ մարդուն, երկու խեղճերը եկեր են քենէ մարդասիրութիւն, գրթութիւն հայցելու և գուն կը խորհիս զանոնք ոպանենէլ:

Երբ տուն վերադարձայ, քովս կանչեցի Գէղիւր-

ճեան Արմենակ աղան, այս մարդը չէի բաժնեւր քովէս, ըսի :

— Հոռ եր'ուհայ քահանաներ կա'ն մի :

— Այո՛, կան :

— Բնաւ տեսնուած ունի'ս մի իրենց հետ :

— Տեսնուած եմ :

— Ի՞նչ կ'ուտեն կը խմեն, ինչպէ՞ս կ'ապրին կոր :

— Շատ թշուառ վիճակ ունին խեղճերը, չեն կըրնայ կոր պատահ մը հաց իսկ գտնել :

— Ինչո՞ւ համար, մինչև հիմա ինձի լուր չի տուիր :

— Այնքան աղքատներ կան ձեր գլուխը, որ ըսելու անգամ ամչցայ :

— Արմենակ աղա, առաջին անգամ ըլլալով սիրտըս կոտորեցաւ, քեզի դէմ, պիտի աշխատիս մոռցնելու այս յանցանքդ : Օ'ն գնա՛, գտի՛ր գիրենք և իմ կողմէս խնդրէ՛ որ հո՛ս հրամամն :

Բնականէն համեռտ ծնած Արմենակ աղան չիկնեցաւ, գնաց և բերաւ խեղճերը, նստեցուցի, ջանացի սիրտերնին առնել :

— Կը ջաւթմ որ մինչև հիմա չեմ տեսած, չեմ ճանչցած ձեզի, ըսի իրենց. այսօր առաջին անգամ ըլլալով տեսայ զձեզ գայմագամին քով, չըլլայ որ ռարիչ անգամ, որեւէ բանի համար դիմէք այդ անխիղճ մարդուն : Ձեր ետեւէն սպառնաց. ես պատրաստ եմ պէտք եղածի չափ արմտիք տալ ձեզի :

Գահ մնացին :

Ծինչև վերջին ատեններն ալ պաշտպանեցի այս մարդիկը : Աստուծոյ մին Զէքոնի առաջնորդ Բարթոլդիմէոս Թագճեան էֆէնտին, միւսն ալ Կեռարիոյ Սր. Կարապետ վանքի վանահայր Սմբատ էֆէնտին է և

ղեր . այս թշուառները սնաններ են ձիթենիներու տակ
թափած թոյնի պէս դառն ձիթապտուղի հատիկներով .
Այժմ իսկ յարգանքի առարկան եմ եղած Երուսաղէմ
գտնուող Բարթողէմէոս էֆէնտին :

Յունվար ամսոյ մէջ էր . ցուրտ առաւօտ մը , օ-
դը խածնող ու կծու, ուէ կերպով չէր տաքնար կոր .
Ելայ գայմագամին տունը գացի գործով , այս վերջինն
ալ ինէ աւելի կը մտի կոր եղեր . փոքրիկ սենեակին
մէջ դրած էր թէ՛ կրակարան և թէ՛ վառարան . փոնջ
խմեցինք . Անկից ելանք և մի-սին գացինք կառ-
վարական պաշտօնատունը : Կառավարչատան բակէն
ներս մտնելու վրայ էինք , երբ երկուքս ալ շուարե-
ցանք և սառեցանք , գետինը մխուածի պէս մնացինք .
Պատին տակ կծկտեր էին քսան երկու մանչ սւ աղջիկ
պզտի տղաներ , որոնց է՛ն փոքրը վեց , իսկ է՛ն մեծը
հազիւ տասը տարեկան կար : Դռնչիւնի ձեռով աղմուկ
մը կը բարձրանար կոր այդ զանգուածէն . Կռնակներն
եղած կտոր պատառ հագուստներնին՝ պատանքի մը
չափ իսկ չէին պահպաներ կոր իրենց հալուժաւ , վտիտ
մարմինները . կէս արած իսկ մի- չէր մնացեր երես-
ունն վրայ . ահա թէ որոնց է որ պիտի կրնայինք
տալ կենդանի-մեռեալի անուանակոչումը :

Ասոնք տղաքն են եղեր Հալէպի աշխատանոցնե-
րուն մէջ գործող հայ կիներուն : Մայրերնին և քոյ-
րերնին աշխատելու գացած ատեն , ասոնք կը մնան ե-
ղեր փողոցները . կառավարութիւնը ժողովել տուեր է
այս ցուրտ օդին առանց վրազլուխի , ոտքերնին բո-
պիկ ղրկեր է կառավարչատուն , էտլէպէն Ճիստի Շի-
կուր գիւղաքաղաքը պիտի երթան եղեր դեռ , ճամ-
բան , ուտելու համար խոտ անգամ չգտնելնուն , հող
են կերեր :

Երբ սենեակ մտանք, ըսի գայմագամին .

— Դուք իթթիհատական էք, թշնամի էք հայերուն . ըսենք որ իրաւացի էք, բայց խնդրեմ ըսէ՛ք ինչ տճիր կարելի է վերագրել սա չորսական, հինգական տարու տղոց . մենք ալ տէր ենք զաւակներու, ինչ պիտի զգանք, եթէ անոնք ալ օր մը վիճակուին ասանկ դժբախտութեան մը :

Եթէ կը հաւատանք Աստուծոյ, այս վիճակը միթէ կ'արժանանա՞յ Աստուծոյ հաճութեան . նո՛յն Աստուծո՞ր ամէնու ալ փորձանք չի՞ տար :

Եթէ ուրանաս Աստուած, կրնա՞ս մի մերժել օրր֊տի և խղճի պարտասխանատուութիւնը . Եթէ զայն ալ հետենք, պիտի ընդունի՞նք արդեօք մարգուն է՛ն վայրագ, է՛ն անգութ դազանէն ալ վատ արարած մը ԸԼԼՈՒԸ :

Եթէ մէկը մեզի քսէր թէ՛ երէկ երկիրը, տունը, արտը թռչուններու պէս ճռուղելով վազվզող, խաղացող, իրենց հօր ծունկերուն վրայ օստոստող, իրենց մօր կուրծքը ապաստանելով մշիկ մշիկ քնացող այս անմեղները պիտի վիճակուէին այսօրուան այս զարհուրելի դժբախտութեան, ապահովաբար այդպիսիին վրայ, մենք պիտի նայէինք յիմարի և չարակամի աչքով . Ո՛վ կրնայ ապահովցնել զմեզ որ վաղը մեր զաւակները չպիտի ենթարկուին ասկից հազար անգամ աւելի դառն վիճակի մը . Ո՛վ կրնայ զմեզ վստահեցնել որ չպիտի երևի Աստուծոյ վրէժխնդիր ոգին :

Գայմագամ պէ՛յ . . . մէկ կողմ դնենք անզգամ քաղաքականութիւնը կառավարութեան, մտածենք մեր հաշւոյն . եթէ ցաւինք այսօր, այս բերանին կաթ հօտող մանուկներուն վրայ, վաղն ալ մեր զաւակներուն վրայ ցաւողներ կը գտնուին, գիտէք որ

ըստ իսլամական կրօնի ասոնք՝ իրենց տարիքով՝ անպատասխանատու և անմեղ կը նկատուին, եթէ մեռնին իսկ ուղղակի գրախտ կ'երթան, արդ, ինչ համարձակութեամբ պատժենք այն անմեղները, զորս Աստուած զերծ կը նկատէ ամէն պատասխանատուութենէ:

— Աղէկ կ'ըսէք, բայց ես ի՞նչ կրնամ ընել:

— Կը տեսնուի կոր ո՞ր, ասոնք շատ աւելի մօտ են մահուան, քան կեանքի. մինչև իսկ կարելի է որ այս գիշերը մէկ քանին, վաղն ալ ուրիշներ մեռնին, ոչ ոք հաշիւ կը պահանջէ ձենէ, ինձ պարգևեցէք զանոնք:

— Ինչ պիտի ընէք զիրենք:

— Պիտի քանամ իրենց վերադարձնել ըստ կարելոյն իրենց առողջութիւնը և կեանքը հոսկ ապա բազուկներս պիտի բարձրացնեմ առ Աստուած և պիտի աղօթեմ. «Աստուած իմ, երբ գալ արդարութեան և հատուցումի օրը, ոճրագործներու մէջ մի՛ ձգեր զիս»:

— Առ տա՛ր, և ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես:

Յետեւց ըստե կորսնցնելու ցատկեցի, տղաքը առի, հոն կիսաւեր յունական եկեղեցի մը կար, սենեակներէն մին գործի կուգար, տղաքը տարի այգ սենեակը, իսկօյն շուկան զրկեցի Արմենակ աղան եւ քսան երեսուն փոխաթ ու քանի մը բեռ ածուխ գնել տուի: Գետին փռել առի փոխաթներու մէկ մասը, մէկ մասն ալ անցնել տուի ապակեայ պատուհաններուն: Խեղճերը այնքան մօտ էին որ եօթը տարեկան ձագուկ մը՝ միուելով գէպի կրակը, այրեր է արմուկը. տասնըհինգ օր տեւեց դարմանումը այրուցքին. էալՅպի մէջ կային երկու երեք տարագիր-

հայուհիներ . կանչել տուի զանոնք , խնդրեցի անոնց-
մէ որ մէկ երկու օր մայրութիւն ընեն տղաքներուն .
գտունակութեամբ ընդունեցին . ապուր պատրաստել
տուի հատերը խիստ քիչ թելհայով :

Առատ դրամ տալով քաղաքապետութեան բժիշ-
կին , խնդրեցի որ ուշադիր և խղճամիտօրէն քննէ եւ
գարմանէ տղաքը . շիտակն ըսած ըլլալու համար լաւ
գարմանեց , ուղոցմէն մին՝ աղջիկ մը մեռաւ ան գի-
շերը , մնացեալներն , շնորհիւ Աստուծոյ , ապաքինե-
ցան և իրենց առսղջութիւնը գտան քիչ ատենէն .
էտլէպ գիւղաքաղաքի տունս անձեռնտու ըլլալուն ,
տղոց մէկ մասը առժամեայ կերպով բաժնեցի քրիս-
տոնեաներու տունը . Սմբատ էֆէնտիէն խնդրեցի որ
արձանագրէ տղաներու անունները , երկիրներն ու
ժագումնին . ձեռքն առաւ թուղթը . գրելու ժամա-
նակ յանկարծ դադար սկսան ձեռքերը ու արտասուքի
հեղեղ մը դուրս պոռթկաց աչքերէն . այդ թշուառնե-
րէն մին աղջիկն է եղբի իր եղբօրը . իրենց գիրկընդ-
խառնուելը առաջ բերաւ վերին աստիճանին տխուր և
յուզիչ տեսարան մը , դուստրս այս աղջիկը՝ իր քոջե
առաւ և որդեգրեց զինքը :

Որոշուած էր կախաղան բարձրացնել Հայկ էֆէն-
տին , կրտսեր որդին հինաւուրց բարեկամներէս Յով-
սէփ Պօյաճեանի , ասոր տեղի տուած էր վատահամ-
բաւ կին մը . աստիկան քովսէրի մը պնդումները՝
պատճառ պիտի ըլլային առիւծի պէս երիտասարդի մը
մահուան , Անկասկած եմ որ այս երիտասարդին մահը
անժամանակօրէն հօրն ու մօրը գերեզման իջնելուն
առիթ պիտի ստեղծէր :

Ազատելու համար զինքը , ասիպուհեայ խա-
ղալ գեր մը , ինչ որ իռկապէս ծիծաղելի է .

այս գործը ձեռքն էր պաշարման վիճակի հրամանատարի նախագահին . բնաւ չէի տեսակցած այս անձին հետ : Սկսայ գաղտագողի ուսումնասիրել իր վարքն ու բարքը . իմացայ թէ տասներվեց տարեկան զաւակ մը ունի . հայրը կ'ապրի եղեր միայն այս տղուն համար . մտիկ կ'ընէ եղեր անոր մէն մի խօսքը . կը գործադրէ եղեր անոր անձնիւր փափաքը : Տղան կը յաճախէր կայսերական վարժարանը, մինչև հիմա բազում դպրոցներ մտեր ելեր է և չէ կրցեր մնալ ոչ մէկուն մէջ : Մօտս կանչեցի . վարժարանի կառավարիչ բնիկ Այնթապցի Յակոբ Ծէպէճեան(*) էֆէնտին . թելադրեցի իրեն ծանօթութիւն հաստատել յիշեալ պատանիին հետ և ջանալ որ աշակերտ արձանագորուի մեր դպրոցին . Ծէպէճեան էֆէնտին՝ Հալէպի վարժարաններու խառն ֆութպօլի խաղերուն կը տեսնայ տղան , տակաւ կը մօտենայ և ըսած ձեւովս թելագորութիւններ կ'ընէ :

Օր մը , տղան , ընկերակցութեամբ տեղակալի մը եկաւ և արձանագորուեցաւ : Խել մը դպրոցներու մէջ ուսուցչութիւն և անօրէնութիւն եմ ըրած , բայց ապից անպատկառ , առկից չփափած տղու չի հանդիպեցայ . ոկոսայ ամէն առաւօտ քովս կ'անչել տղան և մեծապէս զինքը . բարի վարքի համար բարենիշեր առւի , մինչդեռ ոչ թէ բարենիշ , այլ հարկ էր պատժենիշ տալ իրեն : Մոյլ էր վերջին աստիճան . ամէն ցորեկի ճաշի պահուն , իրեն կ'ըսէի . « Զեր բարի վարքին վարձատ-

(*) Ծէպէճեան Յակոբ էֆէնտին անցեալ տարի մեռաւ Մանսուրալի մէջ շատ երիտօտարդ հասակի մէջ . յօլժ արժէքաւոր , լուրջ , հմուտ մէկն էր . իսկապէս ջաւալի կը նկատեմ իր մահը :

բութիւն ըլլալու պայմանով, բացառաբար կուտամ ձեզ երկու ժամ: Գացէ՛ք. պտտեցէ՛ք դուրսը և օդ առէ՛ք»: Տղան մեծ ուրախութեամբ փողոց կը նետուէր: Սակայն բոլոր ուսուցիչները գծիք կը թօթուէին առոր անամօթութեան և անկրթութեան երեսէն. ստեղծուած էր անհանդուրժելի կացութիւն մը. ուսուցիչներ և ուսանողներ ամէն օր քանի մը անգամ կը դիմէին ինծի անսպառ գժգոհութիւններով. բայց ես ստիպուած էի քանի մը բառով համոզել զիրենք և ճամբել, որովհետեւ նպատակ մը ունէի հետապնդուած որ զհոգութիւն կը պահանջէր: Միեւնոյն նպատակին համար լծած էի ուսուցիչներէս շէպէճեան Յակոբ, Սեդրակ Կէպէնլեան^(*) և Լեւոն Նամզարեան էֆէնտիները. այս փորձանքին համբերելու հետեւա՞նքը պիտի ըլլար կախաղանէ ազատումը անմեղի մը:

Սկսած էր դահիճներու բերնին մէջ ժուռ գալ գօմիթաճի Հայկի անուըն: Կը հնարուէին կոր խելքէ մաքէ դուրս եղած յերկրանքներ: Վերջի վերջոյ շրնարհակալիքի գիրեր ընդունեցայ պատերազմական տառերի նախագահէն. ձիշգ տառնն է ըսի, գացի երկա-

(*) Սեդրակ Կէպէնլեան էֆէնտի զինադադարէն ետք Ատանայի մէջ հրատարակեց թերթ մը «Հայ Զալն» անունով. Շատ պատուաւոր, հմուտ, մաքրասիրտ, հազուագիւտ, բարձր անձնաւորութիւն մըն է. հիմա կը դառնուի Կիպրոս. կուրծք տուած է շատ գաւառութիւններու և գժբախտութիւններու. ճիշդ շունչ տունելու տառն կորսնցուցած է իր կողակիցը և մընացած իր միամօր զաւկին հետ. մեր վարժարանին մէջ տառն մը մարմնամարդի և ետքն ալ ֆրանսերէնի դասեր կ'աւանդէր, է՛ն վերջերն ալ կարգուած էր

Թողի ընկերութեան բժիշկ Ղալիպ պէյին, (**) որ նոյնքան ալ բարեկամն էր Յովհաննէս Պօյաճեան էֆէնտիին :

— Օ'ն , նայիմ , Հայկը ազատելու ատենն հասաւ :

— Ի՞նչպէս :

Ընդարձակօրէն բացատրեցի պատերազմական ժամանի նախագահի տղուն պարագան եւ մանրամասնութիւնները :

— Շատ լա՛ւ , հիմայ ի՞նչ ընել կը մտածես :

— Ահա՛ , ես գրեցի աղերսագրի պատճէն մը , տփական տանք Յովսէփ էֆէնտիին . Թող մաքուրի առնէ , յետոյ Թող այրէ իմ պատճէնս : պատերազմական ժամանի նախագահին Թո՛ղ տայ աղերսագիրը . անոր իմաստն է :

«Ես հիւլէի չափ յարաբերութիւն եւ կապ չունիմ գօմիթէի եւ քաղաքականութեան հետ . այս բանը ինձ վերագրող սպան , այս բանը ըրաւ պոռնիկի մը պատճառով : Անստորագիր նամակ մը առած էի , նոյնիսկ անով ինծի կ'առաջարկուէր հարիւր ոսկի տանիլ ձգել այն ինչ տեղ , հակառակ պարագային կը օպառնային օպաննել զիս . իսկոյն կռահեցի որ այս նամակը գրողը , նոյն ինքն ոտտիկան սպան էր . անմիջապէս դիմեցի Բարձրագոյն Վարժարանի Տնօրէն Մուսթաֆա Նէտիմ պէյի . բացատրեցի իրեն խնդիրը , ան ալ ի պատասխան սրիկայութիւն մի ընեք որ , այս տեսակ ուրիշ փորձանքներ չի գան գլխուդ » ըսաւ եւ կարեւոր հաշուակալ . գլխու թագ ըլլալու արժանի թանկագին գօհար մըն է ինքը . յաջողութիւն եւ երջանկութիւն կը հայցեմ իրեն համար :

(**) Ղալիպ պէյ որտագին . անձնուէր , գթասիրտ անձ մըն էր . երկու տարի առաջ մեռաւ :

բութիւն չի տուաւ . անկից ելլելով , գացի բժիշկ Կալիպ պէյին , անոր ալ հասկցուցի . ան ես վաճառեց զիս միւսնոյն խօսքերով , եթէ ես գօմիթաճի ըլլայի , չէի դիմեր այս անձերուն :

Կալիպ պէյ պատճէնը կարգալէ վերջ աւելցուց .

— Ծիշդ էթէ սուտ վկայ ըլլալը գէշ բան է , սակայն , անմեղ մը կախաղանէն ազատելու համար , կարելի է ընդունիլ սուտ վկայութիւնը :

Հուր տուինք Յովսէփին , եկաւ . հասկցուցինք , տուինք պատճէնը . կորսնցուցած էր արդէն երէց որդին . արցունքի ծով կտրած էին աչքերը , լացաւ . բռնելով ձեռուներնիս , համբուրեց զօրով . յաջորդ օրը կուտայ աղբրսագիրը . իսկոյն կոչնագիր ստացանք , ներկայ եղանք վկայութեան . պատերազմական ատենանի նախագահէն գաղտնապէս խնդրեցի որ ազատէ Հայկը : Հուսկ ուրեմն այդ անամօթ սղուն հօրմէն քաղեցինք անպարտութեան որոշումը :

Իմ տկար գրիչս անզօր է նկարագրելու գէպքերն ու նախճիրները Տէր Զօրի , որոնց չէ տեսնուած նմանը պատմութեան գիրքերուն մէջ և տեսնուելիք աչքանի . «ներուեցաք» ըսելով Եփրատի հանդիպակաց ափն անցնել քառասուն յիսուն հազար դժբախտներ և հոն զանոնք սպառսպուր կոտորել . փոսր լեցնել տասր հազարէն աւելի սղաքը , քարիւղ թափել անոնց վրայ և այրել , երեւակայութեան մէջ չի սղմուելիք անլուր ոնրագործութիւններու շարքէն են :

Տէր Զօրի մէջ , ամէն երկրէ հաւաքուած էին , շուրջ հարիւր վաթսուն հազար անհատներ : Եփրատի եզերքը հաստատուած այս փոքրիկ քաղաքը , ունի առողջարար օդ , բերրի հող և ախորժահամ ջուր : Գանձ մըն է հարստութեան . Տարիներէ ի վեր զուրկ էր մնա-

ցեր ան քաղաքակրթութեան և գիտութեան բարիքներէն : Հայերը սկսած էին բարիքով լեցնել այս քաղաքը : Տարակոյս չկայ որ այնտեղ հաւաքուած հարիւր վաթսուէն հազար հայերը առօր տառնապատիկն էին երբ վտարուեցան իրենց օճախէն . անսուղութիւնը , թըշուառութիւնը , ճամբու տառապանքները հալեցուցեր , այս քանակին իջեցուցեր էին զանոնք :

Տէր Զօր զրկուելու համար Հալէպ բերած տարագրեալները . Գառլըք ըստած քաղաքին եզերքը տեղ մը կը թանտարկուէին . Գառլըքը յար և նման էր այն տեղերուն ուր մտավաճառները ժամանակաւոր կերպով կը թանտարկեն իրենց օչխարները օպանդանոց առաջնորդելէ առաջ . Գառլըք մտնող թշուառը , յոյսը կը տրելու էր կեանքէն :

Բազմաթիւ հայ կիներ և աղջիկներ կային Հալէպի գիւղերուն մէջ . մօնաւանդ Ազազ , Գաթմա գիւղերը , որոնք Բիւթի կը պատկանին , նշանաւոր են հանդիսացած իրենց մէջ գործուած ոճիրներով . Կ'իմանայի թէ շատ կիներ կը գտնուէին Մեսքենէ , Էպուհիւրէյոէ , Հէմամ և Սեպհայի կողմերը վրանաբնակ արարներու քով . առոնք մաս մը հաւաքուեցան զինադադարէն վերջը : Մեծագոյն մասը Ֆնաց հոն :

Այն հարիւր եօթանասուն երեք կիներն ու աղջիկները՝ զորս ես պահպանած էի , յանձնեցի իրենց մօտաւոր և հեռաւոր ազգակաճներուն զորս գտայ : Անոնցմէ մէկ հատը միայն Ֆնաց , որովհետեւ չէր յիշեր ո՛չ ծնունդավայրը , ո՛չ ընտանիքը , ո՛չ իսկ իր անունը , Հիմայ այս աղջնակը կը յաճախէ Հալէպի գիշերօթիկ վարժարանը : Այսու հանդերձ յոյսս չեմ կարած : Եթէ իր ծնողքը չի գտնուի ալ , զմեզ իբր հայր , մայր , մենք ալ զինքը իբր զաւակ կը նկատենք որով անոք

չի կոչուիր :

Տեսանք զեղծումի և կաշառակերութեան ահաւոր դրուագները : Վերջերք երեւան ելաւ անոր նոր մէկ ձեւն ալ : Արեւը չի ծագած , ոստիկանները կը ցրուէին փողոցները , հետերնին ունենալով տառնրհինգ քսան մեթր երկարութեամբ պարան մը . ո՛ր հայուն որ պատահէին , առանց այլ ընդ այլոցի , կապելով կը տանէին ձոր . խեղճերը՝ «մենք զինուորական ծառայութենէ փախած չենք , մենք տարագրեալներ ենք» չէին կրնար ըսել . զի «տարագրեալ ենք» ըսողը Գառլուգ , իսկ ձայն չի հանողը կը տարուէր ոստիկանութեան պահականոցը : Կ'ազատէր միայն այն որ ոստիկանին ձեռքը մէճիտ մը կուտար : Այն ինչ ազատած մէկէն և փողոցը դարձած՝ կ'իյնար ուրիշ ոստիկաններու ձանկը : Պատահեցաւ ինծի որ ութն անգամ չուանէ ազատեմ մեր Արմենակ աղան :

Ես ալ երբեմն օտիպուեցայ կաշառք տալ . հարկ եղաւ տասը ոսկի կաշառք տալ զինուորական առաքումէ ազատելու համար Պէտէլեան Արթին էֆէնտիի միամօր զաւակը :

Շատ մը հայեր իբր զինուոր , զրկուեցան հոռ հոն : Զէնք չը տղին անոնց : Հազիւ թէ ասոնք ղըրկուած , տարագրեցին իրենց ընտանիքներն ալ . առոնցմէ՝ կաշառքով և կամ շատ զօրաւոր կողմնակալութեամբ ազատեցան անոնք , օրոնք զրամ և պաշտպանութիւն ձարեցին :

Մերթ հրամաններ կը հառնէին կուսակալներուն , Էնվէր կամ Թալէաթ փաշաներէն , ի մասին կարգ մը մարդոց զինուոր չի զրկուելուն . բայց լաւ գիտեմ որ նոյն հետևոյն կը հաղորդուէին ծածկագրութեամբ հապահրամաններն այս հրահանգներուն , որով անհետե-

ւանք և անօգուտ կը մնային առջինները :

Անկարելի է ուրանալ այն ծառայութիւնները զորս մատուցած են թուրք կառավարութեան Զօհրապ , Վարդգէս և Քէլէկեան Տիրան էֆէնտինները : Այս Վատակաւոր , կարող , առաքինի երեք անձնաւորութիւններն աքսորեցին երեքը մէկանց , և այն ինչ Ուրֆօն անցած մահացուցին զանոնք անգթօրէն :

Նոյնքան պարկեշտ , լուրջ , վատտակաւոր անձ մըն էր Օհաննէս էֆէնտին , Ուրֆայի դատարանի անգամներէն . ասի այն անձն է որ , զերիի պէս անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Ալիէ , Մալիքէ , Նէվրէս , Սելմա հանըմներուն և Մահմուտ պէյին . առաջինները քորերը , իսկ ետքինը փեսան Ահմետ Րիզա պէյի որ Սուլթան Համիտի ատեն Ներսիս փախած էր և ազատութենէն ետքն ալ նախագահն եղաւ անդրանիկ երեսփոխանական ժողովին :

Երբ այս խնդիրները ծագեցան , ապրելու դիւրութիւն չի տեսնալով , Օհաննէս էֆէնտին հրաժարեցաւ և Հալէպ հաստատուեցաւ իր կնոջ և զաւկին հետ :

Քանի մը օր վերջը , վկայութեան հարց պատըրուակելով , շտապով Ուրֆա կանչեցին Օհաննէս էֆէնտին , մինչդեռ , անկասկած վկայութեան հետ առնչութիւն ունեցող ո՛րեւէ գործ չունէր ան . յաջորդ օրը , իմացանք թէ սպաններ են զինքը Հալէպէն երկու ժամ հետաւորութեան վրայ : Անոք և անպաշտպան մնացին կինը Մարիամ հանըմը ու որդին Ժօզֆ . և արտասուքի մէջ անցուցին իրենց վայրկեանները և մինչեւ վերջերս ալ քովս էին :

Այն տղաքը զորս պաշտպանեցի էտլէպի մէջ , ամենքն ալ յանձնեցի իրենց մայրերուն և ազգականներուն : Առոնցմէ մէկուն պատմութիւնը սահմակե-

ցուցիչ է։ Թագուհին վեց տարեկան է եղեր և Սե-
բաստացի . տարագրութեան ճամբուն վրայ , իրենց
ընկերացող ոստիկաններէն մին փորձեր է բռնաբարել
իր քրոջ , հազիւ տասնըեք տարեկան աղջկան մը
կուսութիւնը : Աղջիկը ընդդիմացեր է թուռն կերպով .
ոստիկանը կը կատգի և Գըզըլ Ըրմաք կը նետէ զայն .
աղջկան երկու եղբայրները , մին ութը միւսը տասը
տարեկան , ասկից ազդուելով . կ'անիծեն ոստիկանը և
կը հայհոյեն . անգութը սուինաւար կըսպաննէ զա-
նոնք ալ , ջարդելով անոնց թոքերը : Այս երեակ աղէ-
տները կը փճացնեն իր եղկելի մայրը որ , վեց տարեկան
աղջկան ձեռքէն բռնած լաց ու կոծով կուգայ մինչեւ
Հալէպ . հազար դժուարութեամբ ինքզինքը ընդունել
կուտայ աշխատանոցը . ասեմ մը ետքը , երբ կ'անհե-
տանայ Թագուհին , կը խելափարի և կը դրուի ամենա-
վատ յիմարանոցը : Այս մտնրամասնութիւնները ինձ
հաղորդեցին այդ աշխատանոցին մէջ տառապող հայ
կիները :

Իմ անխախտ համոզումս այն է որ , այսքան ա-
ղելարչ տներներէ ետք , Աստուած անպատիժ չի պիտի
ձգէ անոնց հեղինակները և գործադրողները :

Եթէ գրի առնէի իմ տեսածներս և իմացած բոլոր
դէպքերս , քանի մը հազար էջնոց գիրք մը մէջտեղ
կուգար :

Աստուծոյ անէծքը թող վրան ըլլայ անզգամ-
ներուն :
